

KS. JÓZEF SZYMAŃSKI

SYTUACJA I STAN KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO NA PODOLU (OBWÓD WINNICKI) 1941-1964

Obwód winnicki na Podolu (Ukraina) został utworzony 27 lutego 1932 r. i zajmuje 26,5 tys. km² powierzchni¹. Do rewolucji październikowej w diecezji kamienieckiej, do której należał obwód winnicki, znajdowało się 101 parafii², 9 ich filii, 88 kaplic z liczbą wiernych 302 858³. W samym zaś obwodzie „według obecnie istniejącego podziału administracyjnego było 55 kościołów rzymskokatolickich z 46 odrębnymi kaplicami i liczbą wiernych – 153 516”⁴. Na terytorium obwodu winnickiego było 1899 wiosek, 16 osiedli robotniczych i 7 miast⁵, które zamieszkiwało w 1941 r. – 2 390 000 osób, a w 1946 r. – 2 037 000⁶.

Ks. dr JÓZEF SZYMAŃSKI – adres do korespondencji: Instytut Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym KUL; 20-950 Lublin, Aleje Racławickie 14, tel. 081 532-55-44; e-mail: instpol@kul.lublin.pl

¹ А. Ф. Олійник, І. Л. Яковенко, Вінницька область, w: Радянська Енциклопедія історії України, т. І, Київ 1969, s. 303-307; М. Л. Бабій, М. Ф. Присяжнюк, В. О. Птушенко, І. П. Пшук, Й. Г. Тельман, Вінницька область, w: Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область, red. А. Ф. Олійник, Київ 1972, s. 9.

² Dzieje parafii, świątyń katolickich, liczba wiernych do początków XX wieku zostały omówione w schematyzmie podolskiej diecezji prawosławnej. Приходы и церкви Подольской епархии. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, red. Е. Свичинский, Каменец Подольский 1901⁹.

³ В. Курт, *Kościół katolicki w Cesarstwie Rosyjskim 1915-1917*, „Zeszyty Naukowe KUL” 37(1994), nr 1-2 (145-146), s. 27; zob. L. Рорек, *Świątynie Wołyńia*, t. I, Lublin 1997, s. 16. Diecezja kamieniecka, terytorialnie pokrywająca się z gubernią podolską, obejmowała 10 dekanatów (bałtański, braclawski, jampolski, kamieniecki, latyczowski, lityński, mohylewski, uszycki, płoskirowski i winnicki), o łącznej powierzchni 19 700 km², 96 parafii i 319 721 wiernych.

⁴ Державний Архів Вінницької Облaстi, ф. Р-2700, оп. 7с, спр. 404, арк. 224 (dalej cyt.: ДАВО); ДАВО, П-136, 42, 211, s. 8; ДАВО, П-136, 46, 199, s. 129.

⁵ ДАВО, Р-2700, 7с, 345, s. 223.

⁶ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*, Warszawa 1994, s. 178.

Większość wiernych diecezji kamienieckiej stanowili Polacy⁷, procentowo 8,6% mieszkańców Podola⁸. Wśród nich Kościół katolicki i jego duchowieństwo cieszyło się ogromnym autorytetem. Sam Kościół pomagając Polakom zachować własną tożsamość poprzez obronę i propagowanie polskości, stanowił dla władz sowieckich zasadniczą przeszkodę na drodze sowietyzacji i wychowania komunistów Polaków⁹.

Ludność obwodu winnickiego zamieszkująca obszar będący w bezpośrednim sąsiedztwie Polski od połowy lat dwudziestych podlegała wielokrotnym deportacjom w głąb ZSRR. W początkowej fazie deportacji od 20 lutego do 10 marca 1935 r. z obwodu winnickiego wywieziono 2854 rodzin. Działania te w pełni popierał Komitet Obwodowy Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy (dalej: KO KP(b)), który przez swojego sekretarza, W. Czerniawskiego, informował i prosił sekretarza Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii

⁷ ДАВО, П-136, 42, 211, s. 8; ДАВО, П-136, 46, 199, s. 129; por. P. W y s z k o w s k i, *Moc wiary. Próba przedstawienia prześladowań Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie na przykładzie parafii św. Anny w Barze w latach 1917-1991*, Poznań 1998, s. 122. Autor określił liczbę wierzących po rewolucji październikowej na całej Ukrainie na 79 986 osób, co z pewnością nie odpowiada prawdzie. P. Eberhardt bowiem powołując się na materiały z archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Drugiej Rzeczypospolitej w Waszyngtonie podaje, że „według stanu na dzień 17 czerwca 1922 r. na terenach diecezji, które po traktacie ryskim znalazły się w granicach Ukraińskiej SRR, łącznie kapłanów rzymskokatolickich było 113, zaś parafian katolickich utożsamianych z Polakami – 651 374”, według spisu powszechnego z 1926 r., którego istotnym kryterium była znajomość języka polskiego, Polaków było 461 tysięcy. E b e r h a r d t, *Przemiany narodowościowe*, s. 80-83; Ł. K o r d a, *Działalność polskiego duchowieństwa katolickiego w ZSRR (1945-1980)*, w: *Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraincom na Tysiąclecie ich Chrztu Świętego*, red. K. Podlaski, Londyn 1989, s. 169; M. I w a n o w, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w ZSSR 1921-1939*, Warszawa 1991, s. 82. Według autora po zawarciu traktatu ryskiego w 1921 r. różne rejestry i dane polskich przedstawicielstw dyplomatycznych wskazywały na zamieszkiwanie na Podolu 350 tysięcy Polaków-katolików. W tym celu (s. 101-102) latem 1925 r. powołano nawet specjalną komisję rządową do wyjaśnienia „problemu polskiego na Prawobrzeżu”. W zależności od kryterium przyjętego przez lokalną administrację, za Polaków uważano przede wszystkim:

a) „tych miejscowych katolików, którzy urodzili się w Polsce”,

b) osoby dobrze posługujące się językiem polskim,

c) osoby mające „samoświadomość narodową, w związku z czym zamieszkałą [...] ludność dzielono na takie kategorie, jak: całkowicie zukrainizowani Polacy, pół-Polacy, spolonizowani Ukraińcy, lokalni katolicy itp.” Poza tym istotne były też racje polityczne miejscowych działaczy partyjnych. W opinii zaś historyków ukraińskich, którzy odwołali się również do danych spisu powszechnego z 1926 r., mniejszość polska liczyła 476 435 osób. Por. О. Р у б л ь о в, В. Р е п р и н ц е в, Репресії проти Поляків в Україні у 1930-ті роки, „3 архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ” 1/2(1995), s. 116.

⁸ E b e r h a r d t, *Przemiany narodowościowe*, s. 58; W. W a l e w s k i, *Wspomnienia o Podolu*, „Pamiętnik Kijowski”, t. III, Londyn 1966, s. 15.

⁹ H. S t r o Ń s k i, *Skazany na milczeniu. Kościół rzymskokatolicki na Ukrainie w latach 1920-1930*, „Więź” 10 (1996), s. 98.

(bolszewików) Ukrainy (dalej: KC KP(b)), M. Popowa, o zgodę na kolejne wysiedlenia osób narodowości polskiej. Swoje stanowisko argumentował w ten sposób:

[...] na terenie obwodu winnickiego, szczególnie na obszarze przygranicznym [...] osiedliła się znaczna liczba osób narodowości polskiej. Wśród tych ludzi są osoby, podejrzane o szpiegostwo [...] rodziny osób, które uciekły za granicę, aktyw religijny i inny kontrrewolucyjny element, który stanowi bazę dla działalności przeciwnika u nas [na Ukrainie]. W celu dalszego „oczyszczenia” granicy, posterunków granicznych i węzłów kolejowych obwodu winnickiego, KO KP(b) Ukrainy prosi o zgodę na przeprowadzenie deportacji do wschodnich rejonów Ukrainy 1500 polskich rodzin.

Wniosek ten został zaakceptowany przez KC KP(b) Ukrainy i jego postanowienie wykonane bez większych trudności w dniach 5-15 stycznia 1936 r.¹⁰ Władze nie dostrzegały też przeszkód w planowanej od wiosny do jesieni kolejnej deportacji 15 tysięcy rodzin, tym razem narodowości polskiej i niemieckiej. Uzasadnieniem dla deportacji było przekonanie władz, że osoby jej podlegające „nie wykazały zainteresowania umocnieniem granicy państwowej i systemu kołchozowego”¹¹. Dopelnieniem całego szeregu działań przeciwko osobom narodowości polskiej zamieszkujących obwód winnicki był operacyjny rozkaz ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSSR. Nakazywał on od 20 sierpnia 1937 r. rozpocząć działania zmierzające do usunięcia działaczy Polskiej Organizacji Wojskowej (POW)¹² działających w przemyśle, transporcie i kołchozach¹³.

---

¹⁰ В. Жезицький, Масові депортації населення поділля (друга половина 30-х рр. ХХ ст.), „З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ” 1/2 (1997), s. 128-129. Autor wyjaśnia, „że tylko w latach 1935-1936 wysiedlono z Podola 11 634 rodziny narodowości polskiej i niemieckiej”, przy czym zaznacza, że „biorąc pod uwagę specyfikę regionu wśród deportowanych przeważali Polacy”; Б. Чирко, Нацмен? Значить ворог. Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів України в 20-30-х рр., „З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ” 1/2 (1995), s. 109; zob. Рубльов, Репресії проти Поляків, s. 139.

¹¹ Жезицький, Масові депортації, s. 130.

¹² Чирко, Нацмен? Значить ворог, s. 99-100. Autor wyjaśnił, że POW na Ukrainie przestała funkcjonować jeszcze w 1922 r., a więc jedenaście lat przed jej „ujawnieniem” przez służbę bezpieczeństwa, wszystkie zaś sprawy dotyczące jej nielegalnej działalności były bezsprzecznie fabrykowane przez organy NKWD. Opinię tę potwierdzają inni historycy, zob.: Рубльов, Репресії проти Поляків, s. 116-156; R. Dzwonkowski SAC, Ząbki 1998, s. 42.

¹³ Оперативный Приказ народного комиссара внутренних дел Союза С.С.Р., „З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ” 1/2(1997), s. 15-18. Według wspomnianego Rozkazu nr 00485 z 11 sierpnia 1937 r., wydanego przez Jeżowa – Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych ZSRR, Generalnego Komisarza Bezpieczeństwa Państwowego:

„2. Aresztowaniu podlegali: a) ujawnieni w procesie śledztwa i dotychczas nie zatrzymani

Działania te potwierdził kierownik Konsulatu Generalnego w Kijowie – J. Matusiński¹⁴.

W stosunku do organizacji religijnych proces masowego zamykania budynków modlitewnych, kościołów, cerkwi rozpoczął się od 1932 r. Realizowano go z taką konsekwencją, że w 1937 r. oficjalnie nie istniała żadna wspólnota religijna¹⁵. Powyższą sytuację potwierdził przewodniczący Rady ds. Kultów Religijnych przy Radzie Ministrów Ukrainy (dalej: Rds.KR przy RM Ukrainy) w 1948 r. w piśmie do swojego przedstawiciela w obwodzie – I. Szumkowa: „Z materiałów wynika, że we wszystkich wschodnich obwodach Ukrainy [...] do wojny niemal nigdzie nie było parafii (były w swoim czasie zamknięte)”. Przyznał on jednocześnie, że absolutna większość obecnie funkcjonujących parafii na Ukrainie powstała w czasie okupacji niemieckiej¹⁶.

W czasie okupacji część obwodu winnickiego na linii Mohylew Podolski – Żmerynka – Berszada była zarządzana przez wojska rumuńskie i wchodziła do obszaru tzw. Transnistria. Pozostała część administracyjnie przyporządkowana została do Reichkomisariatu Ukrainy i włączona do Generalnego Żytomierskiego

aktywni członkowie [POW] według dołączonego spisu; b) wszyscy pozostali na terenie ZSSR żołnierze polscy wzięci do niewoli; c) wszyscy przesiedleńcy z Polski, niezależnie od okresu ich przesiedlenia do ZSSR; d) emigranci polityczni z Polski i osoby przybyłe do ZSSR na podstawie wymiany; e) byli członkowie PPS i innych polskich partii o charakterze antysowieckim; f) najbardziej aktywni działacze lokalnych antysowieckich organizacji pochodzący z rejonów zamieszkałych przez Polaków. [...]

5. Wszyscy aresztowani według udowodnienia w czasie śledztwa ich winy – zaszerogowani będą do dwóch kategorii: a) pierwsza kategoria podlega rozstrzelaniu, i do niej odnosi się działalność szpiegowska, dywersyjna, szkodliwa i powstańcza polskiego wywiadu; b) druga kategoria, mniej aktywna od pierwszej, podlega zatrzymaniu w więzieniach i obozach, na okres od 5 do 10 lat”.

¹⁴ Dokument – 118, 1938, 3 czerwca, Kijów – Raport Kierownika Konsulatu Generalnego w Kijowie w sprawie aresztowań i przesiedleń przeprowadzanych wśród ludności polskiej na Ukrainie, w: *Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów, cz. 1, Lata 1917-1939*, t. I, red. S. Stępień, Przemyśl 1998, s. 291-292. Konsul napisał w raporcie: „po dwumiesięcznym okresie względnego spokoju w tej dziedzinie [aresztowania i zsyłania ludności polskiej] nastąpiło ostatnio nowe ożywienie akcji likwidowania żywiołu polskiego. Objęła ona zarówno jednostki eksponowane na terenie zawodowym, a nawet partyjnym, jak i ludzi niczem się zaznaczających, ale polskiego pochodzenia czy nawet tylko o polskim brzmieniu nazwiska”.

¹⁵ ДАВО, P-2700, 7с, 182, s. 17b; zob. R. D z w o n k o w s k i, *Kościół katolicki w ZSRR 1917-1939. Zarys historii*, Lublin 1997, s. 241-267.

¹⁶ ДАВО, P-2700, 19, 37, s. 1-2; Б. Чаплицкий, И. Осипова, Книга памяти. Мартиролог Католической церкви в СССР, Москва 2000, s. L; R. D z w o n k o w s k i, *Stan badań nad historią Kościoła i życiem religijnym katolików obrządku łacińskiego w ZSRR (1917-1990)*, w: *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, red. H. Kubiak, Wrocław-Warszawa-Kraków 1992, s. 104.

Okręgu¹⁷. Niemcy nie mieli wcześniej opracowanego spójnego programu polityki religijnej na Wschodzie, dlatego ich decyzje często miały charakter doraźny. Jak informował pełnomocnik Rds.KR w obwodzie: „Od września 1941 r. na okupowanym przez Niemców terytorium obwodu wspólnoty religijne zaczęły działać oficjalnie, zajmując zamknięte za czasów władzy sowieckiej budynki modlitewne, kościoły i cerkwie”¹⁸. W nich posługę duszpasterską pełnili kapelani jednostek wojskowych armii niemieckiej i rumuńskiej¹⁹. Zdaniem pełnomocnika okupanci rumuńscy sprzyjali katolikom²⁰. Choć – zdaniem ks. Skudrzyka – początkowo: „Gestapo nie pozwoliło pracować na terenach Ukrainy i Transnistrii Polakom, lecz tylko obywatelom rumuńskim i niemieckim. Ks. prałat Glaser miał dla Polaków jedynie ks. Dujaka z Jass, ks. Krajewskiego z Czerniowiec i ks. Chachułę²¹, lazarystę z Bukowiny”²². Wśród tych kapłanów, którzy przybyli z armią rumuńską, byli m.in. księża: Krajewski, Dujak i Zieliński²³. Zapewne o nich pisał biskupowi A. Szelażkowi ks. H. Dyakowski: „[...] są wiadomości, że w Winnicy i Płoskirowie pracują jacyś księża”²⁴. Dopiero więc po ataku Niemiec na ZSRR

---

¹⁷ Б а б і й, Вінницька область, s. 50; Л и с и й, Вінницький капуцинський, s. 91; т е н з е, Нариси історії, s. 73; zob. E b e r h a r d t, *Przemiany narodowościowe*, s. 160; А. В е н г е р, Рим и Москва 1900-1950, Москва 2000, s. 540.

¹⁸ ДАВО, Р-2700, 7с, 182, s. 17b; zob. В. В о й н а л о в и ч, Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х - 50-ті роки ХХ ст.), „3 архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ” 1/2 (1997), s. 208; por. А. Н л е - b o w i c z, *Kościół w niewoli. Kościół rzymskokatolicki na Białorusi i Ukrainie po II wojnie światowej*, Warszawa 1991, s. 6-7; А. С h o j n o w s k i, *Ukraina*, Warszawa 1997, s. 141-149; R. D z w o n k o w s k i, *Odrodzenie Kościoła katolickiego na Ukrainie środkowej, południowej i wschodniej w czasie II wojny światowej i bezpośrednio po jej zakończeniu (1941-1948)*, w: *Pasterz i twierdza. Księga Jubileuszowa dedykowana księdzu biskupowi Janowi Olszańskiemu ordynariuszowi diecezji w Kamieńcu Podolskim*, red. ks. J. Wołczański, Kraków-Kamieniec Podolski 2001, s. 24-26.

¹⁹ ДАВО, П-136, 29, 215, s. 6; ДАВО, Р-2700, 7с, 182, s. 37; por. Н. S t e h l e, *Tajna dyplomacja Watykanu. Papieństwo wobec komunizmu (1917-1991)*, Warszawa 1993, s. 179-181. Autor wskazuje na działania Stolicy Apostolskiej podejmowane w związku z możliwością ewangelizowania tamtych terenów. W y s z k o w s k i, *Моск*, s. 29; Л и с и й, Вінницький капуцинський, s. 91; L. K a r ł o w i c z, *Ciernista droga. Życie i działalność O. Martyniana Darzyckiego OFM więźnia Kołomy*, Kalwaria Zebrzydowska 1997, s. 133-134.

²⁰ ДАВО, Р-2700, 7с, 182, s. 18.

²¹ D z w o n k o w s k i, *Odrodzenie Kościoła katolickiego na Ukrainie*, s. 26. Autor błędnie podaje nazwisko kapłana – Chałupa.

²² S. S k u d r z y k T J, *Wspomnienia wojenne*, w: *Polacy w Mołdowie mówią o sobie*, red. E. Walewander, Lublin 1995, s. 239.

²³ ДАВО, Р-2700, 7с, 182, s. 42; por. D z w o n k o w s k i, *Odrodzenie Kościoła katolickiego na Ukrainie*, s. 26.

²⁴ Archiwum Diecezji Łuckiej (dalej cyt.: ADŁ) znajduje się w depozycie w Ośrodku Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych. Podstawowymi źródłami są akta zespołu: Kuria Biskupia Łucka (dalej cyt.: KBŁ), ADŁ, KBŁ, t. Diecezja żytomierska i kamieniecka. Ks. H. Dyakowski do bpa Szelażka 27 X 1941 r.

22 czerwca 1941 r. praktycznie zaistniała możliwość odrodzenia życia religijnego, z czego skorzystali zarówno wierni, jak i duchowieństwo²⁵.

Konieczność roztoczenia opieki religijnej wobec wiernych zamieszkujących terytorium dawnych diecezji: żytomierskiej i kamienieckiej skłoniły ks. bpa A. Szelażka z Łucka do delegowania na te tereny (za Zbruczem) kapłanów za wkraczającymi wojskami niemieckimi. Jeszcze latem 1941 r. udali się tam księża: S. Dobrzański i H. Dyakowski²⁶. Ten pierwszy już 30 września napisał do bpa Szelażka, że „stale przyjeżdżają ludzie z prośbą, aby pojechać do ich parafii, odprawić nabożeństwa, spowiadać i chrzczyć dzieci”, dlatego też prosił, by ks. biskup wystosował pismo do władz okupacyjnych z prośbą o zwrot świątyń katolickich, zamkniętych przez władze sowieckie, o mianowanie duszpasterzy do okolicznych parafii. Przede wszystkim zaś, by upoważnił jednego kapłana do załatwiania spraw dotyczących diecezji, „gdyż tego domagają się tutejsze władze”²⁷. Ks. Z. Chmielnicki przygotowując projekt wznowienia działalności duszpasterskiej, proponował wysłanie tam przynajmniej 15 kapłanów, by – jak twierdził – „ludność katolicka [...] mogła zobaczyć czasem kapłana katolickiego”. Ponadto informował ks. biskupa o konieczności omówienia z „naczelnikiem obwodu” następujących spraw: obsadzenia ważniejszych placówek duszpasterskich, mianowania drugiego duszpasterza do niektórych parafii, swobody poruszania się na terenie parafii, uzyskania zgody na wyjazdy księży do parafii, w których nie ma duszpasterza, swobody sprawowania nabożeństw bez obowiązku informowania o tym władz, kościołów zabieranych na cerkwie, własności kościelnej, języka polskiego w kazaniach, nauki religii w szkole oraz przygotowania dzieci do I Komunii św.²⁸ Pełnomocnicy biskupa Szelażka, księża

---

²⁵ Pierwszym opracowaniem źródłowym na ten temat jest praca M. Dębowskiej: *Posługa duszpasterska duchowieństwa diecezji łuckiej na kresach wschodnich I RP w czasie II wojny światowej*, w: *Historia et ius. Księga Pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Henryka Karbownika*, red. A. Dębiński, G. Górski, Lublin 1998, s. 31-41. Wykorzystywane zaś w wielu dotychczasowych opracowaniach informacje na ten temat oparte są raczej na domysłach. Por. A. H l e b o w i c z, *Polskie duchowieństwo katolickie na Białorusi i Ukrainie po II wojnie światowej*, w: *Polacy w Kościele katolickim w ZSRR*, red. E. Walewander, Lublin 1991, s. 175-185; T. M a d a ł a, *Polscy księża katolicy w więzieniach i łagrach sowieckich od 1918 r.*, Lublin 1996; P o p e k, *Świątynie Wołynia*; t e n ż e, *Diecezja Łucka*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939-1945. Metropolie wileńska i lwowska, zakony*, red. Z. Zieliński, Katowice 1992, s. 497-502.

²⁶ D e b o w s k a, *Posługa duszpasterska*, s. 34.

²⁷ ADŁ, KBŁ, t. Diecezja żytomierska i kamieniecka. Ks. S. Dobrzański do bpa Szelażka 30 X 1941 r.

²⁸ ADŁ, KBŁ, t. Diecezja żytomierska i kamieniecka. Ks. Z. Chmielnicki do bpa Szelażka 1 XI 1941 r.

Zagórski i Bukowiński²⁹, 22 listopada 1941 r. zwrócili się do komisarza Rzeszy dla Ukrainy z prośbą o możliwość wznowienia opieki duszpasterskiej na tym terenie. Komisarz Generalny w Żytomierzu, który został upoważniony do wydania decyzji w tej sprawie, nie zgodził się jednak na wydanie ogólnego zezwolenia³⁰ na wznowienie duszpasterstwa, a przystał jedynie na rozpatrywanie poszczególnych podań³¹. Zapewne na tej podstawie komisarz okręgowy w Zaslawiu powołując się na napięcia między ludnością polską i ukraińską, niewielką liczbę katolików-Polaków wykluczył jakąkolwiek możliwość wznowienia działalności duszpasterskiej³². Takie stanowisko władz okupacyjnych ks. J. Kuczyński tłumaczył wówczas niemożliwością oddzielenia stereotypu Polak-katolik³³ i uprzedzeniem władz do Polaków³⁴. W tym czasie podobne zaangażowanie duszpasterskie przejawiali również kapłani należący do archidiecezji lwowskiej, m.in. ks. W. Olszowski³⁵.

---

²⁹ ADŁ, KBL, t. Diecezja żytomierska i kamieniecka. Bp Szelązek do ks. S. Dobrzańskiego 2 XI 1941 r. W piśmie tym ks. biskup informuje o nominacji ks. infułata Zagórskiego wikariuszem generalnym dla Żytomierza, a ks. Bukowińskiego, że jest odpowiedzialny za negocjacje z władzami.

³⁰ Д. П о х и л е в и ч, Ватікан - агент американського імперіалізму, „Вінницька Правда” 9 X 1954, s. 3. Autor, profesor uniwersytetu lwowskiego, zapewne celem realizacji „polityki informacyjnej partii i państwa” wobec społeczeństwa dowodził, że: „Podczas okupacji terytorium ZSRR przez wojska niemieckie między Watykanem a Hitlerem zawarto umowę, w myśl której misjonarze katolicycy uzyskali pomoc władz okupacyjnych w celu umacniania katolicyzmu wśród obywateli radzieckich”. Opinia ta stanowiła tylko pewne hasło propagandowe w walce przeciwko Kościołowi katolickiemu i nie odpowiada prawdzie, jakkolwiek często była prezentowana w prasie. І. Т ю р і н, Школа войовничого атеїзму, „Вінницька Правда” 24 II 1960, s. 2; por. S t e h l e, *Tajna dyplomacja*, s. 179-183.

³¹ ADŁ, KBL, t. Diecezja żytomierska i kamieniecka. Generalkommissar w Żytomierzu do biskupa rzymskokatolickiego w Łucku 25 III 1942 r.; D ę b o w s k a, *Posługa duszpasterska*, s. 35-36; por. В е н г е р, Рим и Москва, s. 537.

³² ADŁ, KBL, t. Diecezja żytomierska i kamieniecka. Ks. J. Kuczyński do bpa Szelązka 24 X 1941 r.; D ę b o w s k a, *Posługa duszpasterska*, s. 36.

³³ Z. Z i e l i Ń s k i, *Kościół i naród w niewoli*, Lublin 1995, s. 19-30. Autor wyjaśnił samą genezę pojęcia, jak i jego historyczne uwarunkowania. Wskazał, że „właśnie Rosji zależało na traktowaniu narodu polskiego i Kościoła katolickiego jako jednego i tego samego przeciwnika. Z tej strony znalazł zatem stereotyp Polak-katolik skuteczne i społecznie dostrzegalne uzasadnienia” (s. 24).

³⁴ ADŁ, KBL, t. Diecezja żytomierska i kamieniecka. Generalkommissar w Żytomierzu do biskupa rzymskokatolickiego w Łucku 25 III 1942 r.; D ę b o w s k a, *Posługa duszpasterska*, s. 35-36; S t e h l e, *Tajna dyplomacja*, s. 181. Według memorandum Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy - katolicyzacja Rosji sprowadzała się do polonizacji.

³⁵ T. S k a l s k i, *Terror i cierpienie. Kościół katolicki na Ukrainie 1900-1932. Wspomnienia*, Lublin-Rzym-Lwów 1995, s. 160-161, 172-173; W. U r b a n, *Archidiecezja lwowska*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939-1945*, s. 108-109; *Nie udało się... O księdzu Wojciechu Olszowskim, tajnym biskupie-nominacie na Ukrainę, z księdzem Wacławem Szetelnickim, rozmawia Jerzy Pietrzak*, „Przegląd Katolicki” 1989, nr 13-14, s. 2.

Takie działania władz okupacyjnych spowodowały, że delegowani przez biskupa Szelażka na tereny diecezji zytomierskiej i kamienieckiej kapłani diecezji łuckiej musieli wcześniej uzyskać pozwolenie lokalnych władz niemieckich. W kwietniu 1942 r. bp Szelażek napisał do ks. S. Dobrzańskiego: „W związku z powyższym pismem, proszę, aby we wszystkich poszczególnych wypadkach, gdzie chodzi o przystanie kapłana do jakiegokolwiek parafii, Ksiądz Proboszcz sam zbierał wszystkie dane, wymagane przez Generalnego Komisarza. Gdy to już będzie uskutecznione, Ksiądz Proboszcz prześle prośbę parafian i dane do mnie”³⁶. Zapewne podobne stanowisko reprezentowały wówczas władze rumuńskie, na terenie obwodu, jaki podlegał ich jurysdykcji, skoro Wizytator Apostolski w Odessie³⁷ w odpowiedzi (nieznanym) wiernym napisał: „Na razie kapłan jeszcze nie może przyjechać, ale w tych dniach przyjedzie jeszcze ksiądz, wtedy zobaczymy, kiedy będzie mógł zjechać do Was. Tymczasem proszę się cierpliwie trzymać wiary i od czasu do czasu dać znać, jak tam sprawa Boża idzie”³⁸.

Powyższe stanowisko władz okupacyjnych zostało potwierdzone przez Alfreda Rosenberga 13 maja 1943 r. w liście do komisarzy Rzeszy na Wschodzie, w którym domagał się, by w miarę możliwości starali się ograniczać działalność organizacji religijnych, a jednocześnie popierali wszelkiego rodzaju separatyzmy wyznaniowe³⁹. Stanowisko to uwzględnił bp Szelażek w dekrete nominacyjnym dla ks. S. Dydka (Dymińskiego)⁴⁰, którego wydelegował „[...] do miejscowości: Monasterzyska, Granów, Humań i Oratów – dla niesienia pomocy duchowej tamtejszej ludności katolickiej”. Zastrzegł on jednocześnie, że jest to możliwe, ale tylko pod warunkiem, że ze strony tamtejszej władzy niemieckiej nie będą stawiane żadne zastrzeżenia⁴¹.

Po wkroczeniu wojsk sowieckich w połowie 1944 r. m.in. na terytorium diecezji kamienieckiej, jak napisał bp Szelażek w dekrete nominacyjnym dla ks.

³⁶ ADŁ, KBŁ, t. Diecezja zytomierska i kamieniecka. Bp Szelażek do ks. S. Dobrzańskiego 10 IV 1942 r.

³⁷ S t e h l e, *Tajna dyplomacja*, s. 181. Wizytatorem był rumuński prałat Markus Glaser, z pochodzenia rosyjski Niemiec będący obywatelem rumuńskim. W jego przypadku, zdaniem autora, można mówić o sukcesach misyjnych.

³⁸ ADŁ, KBŁ, t. Diecezja zytomierska i kamieniecka. Wizytator Apostolski w Odessie do [nieznanym] wiernych 3 III 1942 r.

³⁹ W. Z a j ą c z k o w s k i, *W obliczu rewolucji. (Rosyjskie prawosławie w latach 1917- 44)*, w: *Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraińcom na Tysiąclecie ich Chrztu Świętego*, red. K. Podlaski, Londyn 1989, s. 96; por. В о й н а л о в и ч, *Наступ на етноконфесійні осередки*, s. 211.

⁴⁰ Rkps 1949: *Zarys dziejów diecezji łuckiej, od 1 IX 1939 r. do ostatnich czasów [1975]*, (mps) s. 31.

⁴¹ ADŁ, KBŁ, t. Diecezja zytomierska i kamieniecka. Dekret bpa Szelażka dla ks. S. Dydka 21 VI 1943 r.

A. Kukuruzińskiego, nastąpiły: „Warunki życiowe dające możliwość pełniejszego zajęcia się zaspakajaniem potrzeb religijnych ludności katolickiej”⁴². Władze nie mogły już stosować metod wojowniczego ateizmu realizowanych w latach dwudziestych – trzydziestych i lekceważyć skonsolidowanych w czasie okupacji rzesz wiernych⁴³. Trzeba jednak pamiętać, że pomimo znacznego zaangażowania w tym czasie duchowieństwa w odnowienie życia religijnego i niektórych struktur organizacyjnych Kościoła, sytuacja religijna była niekorzystna. Chociaż ludzie prosili o kapłanów – jak twierdził ks. F. Lisicki – to jednak wielu z nich chodziło już do cerkwi, tam się też spowiadali, chrzcili dzieci, grzebali zmarłych⁴⁴. By mieć zatem jakikolwiek wpływ na zmianę zaistniałej sytuacji, ks. W. Głowacz prosił biskupa, aby delegowany przez niego ksiądz „znał język rosyjski i ukraiński język, bo młodzież zupełnie nie zna polskiego, a nawet starsi mówią na wprost po ukraińsku”⁴⁵.

W odpowiedzi na napływające do Kurii Diecezjalnej w Łucku prośby o kapłana ze strony wiernych, ks. biskup napisał m.in. do parafian z Czerniowiec: „Na razie wyznaczyłem kapłana do parafii barskiej z obowiązkiem opieki nad się pobliskimi parafiami, m.in. Waszą parafią. Gdy już w Barze⁴⁶ zamieszka mój kapłan, a będzie to ks. Stefan Adamowicz⁴⁷, proszę się do niego zgłosić i omówić terminy, kiedy będzie mógł do Czerniowiec dojeżdżać”⁴⁸. Kapłan ten jednak nie objął parafii barskiej, bowiem 28 lipca ks. M. Żukowski telegraficznie infor-

⁴² ADŁ, KBL, t. Diecezja żytomiarska i kamieniecka. Bp Szelażek do ks. A. Kukuruzińskiego 5 VII 1944 r.; Dębowska, *Posługa duszpasterska*, s. 38.

⁴³ Войналович, *Наступ на етноконфесійні осередки*, s. 208.

⁴⁴ ADŁ, KBL, t. Diecezja żytomiarska i kamieniecka. Ks. F. Lisicki do bpa Szelażka 25 V 1944 r.

⁴⁵ ADŁ, KBL, t. Diecezja żytomiarska i kamieniecka. Ks. W. Głowacz do bpa Szelażka 15 V 1944 r.; por. R. Dzwonkowski, *Problem języka polskiego w kościołach na Białorusi i Ukrainie*, „Roczniki Nauk Społecznych” 22-23 (1994-1995), z. 1, s. 279-286.

⁴⁶ ADŁ, KBL, t. Diecezja żytomiarska i kamieniecka. Przedstawiciele parafii barskiej do biskupa 14 VI 1944 r. Pod pismem z prośbą o kapłana podpisało się 51 osób, ponadto przekazano 2 fotografie kościoła.

⁴⁷ Rkps 1949: *Zarys dziejów diecezji łuckiej*, s. 18. Ks. S. Adamowicz, ur. 1893 r., święcenia kapłańskie przyjął w 1923 r., w czasie wojny był proboszczem w Annowoli (dek. kostopolski); ADŁ, KBL, t. Diecezja żytomiarska i kamieniecka. Na luźnej kartce, pod nazwiskiem księdza jest sporządzona następująca notatka: „X Adamowicz. Gniewań – Witawa, Bar, Wańkowce (zrabowany), Kopajgród (obrabowany), Snitków (obrabowany), Żmirynka (aparaty są), zniszczony Brailów (kopia cudownego obrazu), Lityń, Latyczów (ściana upadła), Łuczyniec (w porządku), Szajgród, Czerniowce około Mogilewa Podolskiego, Mańkowce, Łucinie, Miżyrów, Międzybórz (obrabowany), Proskurów (kościół nie ma), Zinków (obrabowany), Zamichów (obrabowany)” – zachowana oryginalna pisownia.

⁴⁸ ADŁ, KBL, t. Diecezja żytomiarska i kamieniecka. Bp A. Szelażek do Czcigodnych Wiernych parafii Czerniowce na Podolu 15 VI 1944 r. Jest to odpowiedź na pismo z 24 IV 1944 r.

mował bpa Szelażka o objęciu parafii⁴⁹, a 30 sierpnia napisał do bpa Szelażka: „Dzięki Opatrzności Bożej jeszcze dotychczas żyję. Tutaj ogromna potrzeba kapłanów i to natychmiast. Katolicy mają do mnie po 100 mil. W Kijowie też nie ma ani jednego kapłana. Bardzo się cieszę, że się tutaj znalazłem”⁵⁰.

5 lipca 1944 r.⁵¹ bp Szelażek mianował⁵² ks. A. Kukuruzińskiego administratorem⁵³ diecezji kamienieckiej: „dopóki Ojciec Święty nie wyda koniecznych w tej sprawie zarządzeń”. Tym samym ksiądz administrator otrzymał: „[...] prawo nominacji proboszczów, wikariuszów, translokowania ich na inne stanowiska, zwalniania z urzędu, w ogóle te prawa, które ściśle związane są z normalnym urządzeniem stosunków kościelnych”⁵⁴. Do Kamieńca Podolskiego ks. Kukuruziński udał się dopiero pod koniec lipca⁵⁵. Tak o jego misji pisał papieżowi biskup łucki: „wydelegowałem do Kamieńca kanonika Kukuruzińskiego, żeby mnie zastępował, z obowiązkiem doprowadzenia do należącego porządku spraw kościelnych, również nałożywszy mu obowiązek przyciągnięcia do siebie z sąsiednich diecezji (lwowskiej i przemyskiej) innych kapłanów, aby sprawowali duszpasterstwo”⁵⁶.

⁴⁹ ADŁ, KBŁ, t. Diecezja żytomierska i kamieniecka. Telegram z 31 lipca 1944 r. Ks. M. Żukowski do bpa Szelażka: „Szczęśliwie przyjechałem do Baru – 28 lipca ks. Żukowski”.

⁵⁰ ADŁ, KBŁ, t. Diecezja żytomierska i kamieniecka. Ks. M. Żukowski do bpa Szelażka 30 VIII 1944 r.

⁵¹ P o p e k, *Świątynie Wołynia*, s. 48; M. M a l i n o w s k i, B. K o ł o s o k, *Zarys dziejów diecezji łuckiej oraz katedry św. Piotra i Pawła w Łucku*, Kalwaria Zebrzydowska 1993, s. 29-30, 61. Autorzy powtarzają m.in. nieuzasadnioną opinię, że ks. A. Kukuruziński otrzymał już na początku wojny pełnomocnictwa wikariusza generalnego do uporządkowania spraw kościelnych i werbowania innych duchownych do pracy duszpasterskiej, a jego działania w niedługim czasie miały się spotkać ze sprzeciwem niemieckich władz okupacyjnych i doprowadzić do jego wydalenia.

⁵² Dokument – 605, *L'éveque de Łuck Szelażek a Pie XII*, w: *Actes et documents du Saint Siége relatifs à la seconde Guerre mondiale*, t. III, *La Saint Siége et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes 1939-1945*, cz. 2, 1942-1945, édités par P. Blet, R. A. Graham, A. Martini, B. Schneider, Libreria Editrice Vaticana 1967, s. 916-921. Powołując się na historyczne racje łączności personalnej diecezji w Łucku, Żytomierzu i Kamieńcu Podolskim (od konkordatu z 1847 r.), tereny te były zarządzane przez biskupów łuckich (s. 918). K. R. P r o k o p, *Sylwetki biskupów łuckich*, Biały Dunajec-Ostróg 2001, s. 210.

⁵³ ДАБО, П-136, 40, 272, s. 90. „Po drugiej wojnie światowej zatrudnianiem księży zajmowali się tzw. administratorzy Kościoła katolickiego z księży zamieszkujących zachodnie obwody Ukrainy, którzy w latach 1945-47 byli zdemaskowani w antysowieckiej działalności na korzyść Watykanu i represjonowani przez organy bezpieczeństwa (MrБ)”. Por. R. D z w o n k o w s k i, *Duchowieństwo polskie w sowieckim systemie represji*, „Studia Rzeszowskie” 5 (1998), s. 43-46.

⁵⁴ ADŁ, KBŁ, t. Diecezja żytomierska i kamieniecka. Bp A. Szelażek do ks. A. Kukuruzińskiego 5 VII 1944 r.; D e b o w s k a, *Postuga duszpasterska*, s. 38.

⁵⁵ ADŁ, KBŁ, t. Diecezja żytomierska i kamieniecka. Telegram z 31 lipca 1944 r. Ks. A. Kukuruziński do biskupa: „Z Pruskirowa jadę do Kamieńca – 28 lipca ks. Kukuruziński”.

⁵⁶ Dokument – 605, *L'éveque de Łuck Szelażek a Pie XII*, w: *Actes et documents*, s. 918.

Ponadto 24 sierpnia biskup łucki A. Szelażek zwrócił się z apelem do Kurii Metropolitalnej obrządku łacińskiego we Lwowie o wysłanie kapłanów na tereny diecezji kamieniecko-podolskiej i żytomierskiej. Apel ten poparli również mianowani przez bpa Szelażka nowi administratorzy wspomnianych diecezji. Praktyczną odpowiedzią na powyższy apel było opublikowanie przez kurię lwowską stosownej odezwy do duchowieństwa, zachęcającej kapłanów do podjęcia nowych wyzwań duszpasterskich⁵⁷. Tak te wydarzenia wspominał ks. Wilk – „ks. Kukuruziński, już jako administrator, w lecie 1944 r. udał się do Kurii Arcybiskupiej we Lwowie, do arcybiskupa E. Baziaka z prośbą o wysłanie na wschodnie tereny kapłanów ze Lwowa”. Z kolei ks. arcybiskup poprosił o to przełożonych klasztornych, „[...] aby znaleźli odpowiednich podwładnych do pracy duszpasterskiej w Związku Radzieckim”⁵⁸. Do pracy tej zostali wytypowani: o. Martynian Darzycki – bernardyn, o. Hilary Wilk – kapucyn, o. Aleksander Zonn – misjonarz jako przełożony. W październiku m.in. oni uzyskali zgodę NKWD na zamieszkanie i podjęcie pracy duszpasterskiej na terenie obwodu żytomierskiego⁵⁹. Ks. A. Zonn pracował w parafii Monasterzyska i Zawalie⁶⁰. W 1945 r. dwa i pół miesiąca pracował w Winnicy⁶¹. We wrześniu 1945 r. władze „zapropowały” księdzu wyjazd poza granice obwodu⁶².

Kancelaria Rady Komisarzy Ludowych Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (dalej: RKL USRR) 23 października 1944 r. zwróciła się do sekretarza Rady Obwodowej o zebranie z terenu obwodu danych dotyczących funkcjonowania wszystkich wyznań (z wyjątkiem Kościoła prawosławnego). Informacja miała zawierać dane dotyczące każdego wyznania oddzielnie: ukazać liczbę zamkniętych budynków modlitewnych, oddzielnie zamkniętych i nie wykorzystanych i służących do innych celów⁶³. Zobowiązanie to monitowano jeszcze 9 marca 1945 r.⁶⁴ Według sporządzonego wówczas przez sekretarza Rady

---

⁵⁷ J. Wołczanski, *Ksiądz biskup Jan Olszański. Duszpasterz – patriota – człowiek, w: Pasterz i twierdza*, s. 11.

⁵⁸ H. M. Wilk OFMCap, „*Ty nie zginiesz*”, Lublin 2001, s. 17.

⁵⁹ Wilk, „*Ty nie zginiesz*”, s. 18; Лисий, *Вінницький капуцинський*, s. 91; Z. Lesh, *Szpieg Watykanu!*, „*Duszpasterz Polski Zagranicą*” 1993, nr 4/189, s. 567.

⁶⁰ W podręcznym archiwum pełnomocnika Rds.KR w obwodzie winnickim znajduje się zaświadczenie zezwalające na prowadzenie działalności duszpasterskiej w parafii Zawalie ks. A. Zonnowi wydane 2 lipca 1945 r. przez I. Czepurowa.

⁶¹ ДАВО, P-2700, 7с, 182, s. 37; AMS,teczka personalna ks. A. Zonna (bez sygn.). „Praca misyjno-duszpasterska na terenach Radzieckiej Ukrainy: Żytomierz - Monasterzyska - Humań - Winnica - Kijów - Nowograd Wołyński 1944-1946”.

⁶² Лисий, *Вінницький капуцинський*, s. 91.

⁶³ ДАВО, P-2700, 7с, 10, s. 8. Do pisma załączony był wzór sporządzania danych.

⁶⁴ ДАВО, P-2700, 7с, 10, s. 7.

Obwodowej (dalej: RO) – Sołejko raportu, kościoły otwierano od 1941 r. I tak, w rejonie barskim⁶⁵ kościoły były otwarte w Barze, Mańkowcach, Kozarówce i Jałtuszkowie. Posługę duszpasterską, według raportu, miał w nich pełnić od chwili otwarcia ks. M. Żukowski⁶⁶. Nie jest to prawdą, ponieważ m.in. i te parafie objął on dopiero 28 lipca 1944 r.⁶⁷ W podobny sposób przedstawiała się praca duszpasterska ks. F. Olenia w rejonie winnickim, w Winnicy⁶⁸, czy ks. A. Zonna w rejonie monasterzyskim, w Monasterzyskach. W rejonie czerniowieckim, w Czerniowcach, pracował ks. F. Tokorski, a w szarogrodzkim parafie Szarogród i Murafa obsługiwał ks. Gacak. W rejonach: berszadzki, w Berszadzi; braclawskim, w Braclawiu i Samczyńcach; żmeryńskim, w Brahiłowie; kopajgrodzkim, w Kopajgrodzie i Łuczyńcu; kryżopolskim, w Miastkówce i Dzygówce; komsomolskim, w Komsomolsku; lityńskim, w Lityniu; murowano-kuryłowieckim, w Murowanych Kuryłowcach; olgopolskim, w Olgopolu; pohrebyszkim, w Pohrebyszczu; samhorodeckim, w Samhorodku; tomaszpolskim, w Tomaszpolu; tywrowskim, w Gniewaniu; tulczyńskim, w Tulczynie i Kopijówce; chmielnickim, w Chmielniku; czeczelnickim, w Czeczelniku – kościoły były bez stałej opieki duszpasterskiej. Ponadto na terenie obwodu lokalne władze zdołały już zamknąć kościoły w rejonach: kalinowskim, w Janowie i Pikowie; obodowskim, w Obodówce; ułanowskim, w Ułanowie, i w rejonie tywrowskim, w Tywrowie⁶⁹.

Z kolei według raportu przedstawionego przez A. Ustenko – zastępcę przewodniczącego RO w Winnicy dowiadujemy się, że „[...] od 1 stycznia 1945 r. na terytorium obwodu winnickiego funkcjonowało 997 wspólnot religijnych” różnych wyznań⁷⁰. Kościołowi katolickiemu, z którym identyfikowało się wówczas około 100 tysięcy wiernych, władze zezwoliły na sprawowanie kultu religijnego tylko w 41 kościołach⁷¹. Oficjalnie na terytorium obwodu było wówczas otwartych, ale nie zarejestrowanych 40 kościołów, oprócz tego 5 było zamknię-

⁶⁵ W y s z k o w s k i, *Moc*, s. 81. Autor błędnie podaje, że kościół został otwarty dopiero w 1943 r.

⁶⁶ ДАВО, P-2700, 7c, 10, s. 9.

⁶⁷ АДЛ, КБЛ, t. Diecezja żytomierska i kamieniecka. Telegram z 31 lipca 1944 r. Ks. M. Żukowski do bpa Szelażka: „Szczęśliwie przyjechałem do Baru - 28 lipca ks. Żukowski”. D z w o n k o w s k i, *Odrodzenie Kościoła katolickiego na Ukrainie*, s. 27.

⁶⁸ ДАВО, P-2700, 7c, 10, s. 9; por. D ě b o w s k a, *Posługa duszpasterska*, s. 33; D z w o n k o w s k i, *Odrodzenie Kościoła katolickiego na Ukrainie*, s. 25-26.

⁶⁹ ДАВО, P-2700, 7c, 10, s. 10-12.

⁷⁰ ДАВО, P-2700, 7c, 529, s. 94; por. R. D z w o n k o w s k i, *Polacy na dawnych kresach wschodnich. Z problematyki narodowościowej i religijnej*, Lublin 1994, s. 89.

⁷¹ ДАВО, П-136, 42, 211, s. 8; ДАВО, P-2700, 19, 51, s. 6.

tych, a 4 zrujnowane⁷². Przy czym np. do parafii w Komsomolsku należało ponad 1000 wiernych z 18 lokalnych społeczności⁷³, a do parafii w Barze, która liczyła 3830 wiernych, w tym czasie należeli wierni z 37 wiosek⁷⁴ tego samego rejonu. Odległość między wioskami wynosiła od 0,5 do 10 km. Podczas nieobecności kapłana kościół otwierano 2-3 razy na tydzień, frekwencja wówczas wynosiła 30-40 osób, a w czasie uroczystości 100-150 osób. Z chwilą przyjazdu księdza nastąpiła zmiana. Kościół codziennie odwiedzało 200-300 osób, a podczas uroczystości i świąt 600-700⁷⁵. Te dane jednak według pełnomocnika Rds.KR w obwodzie były niepełne, obwód winnicki – jak twierdził – „[...] jest specyficznym pod tym względem, gdyż żyje w nim wielka liczba katolików, którzy są tam autochtonami, część z nich to Ukraińcy”⁷⁶.

Na początku lutego 1945 r. Rds.KR w Moskwie rozesłała wszystkim swoim przedstawicielom w obwodach pismo instruujące ich o warunkach legalizacji organizacji religijnych. Władze wymagały wówczas od wiernych: spisu członków „dwadcadki”, protokołów dotyczących wyboru komitetów parafialnych i komisji rewizyjnych. Jednak najważniejszym warunkiem dla uzyskania pozwolenia na prowadzenie działalności duszpasterskiej przez organizację religijną była obecność w niej kapłana skierowanego przez ośrodek administracji kościelnej. Z tej też racji pełnomocnikom zabroniono dokonywania rejestracji organizacji religijnej, która nie miała stałego duszpasterza. Jednocześnie zastrzeżono, że „okres znalezienia stałego duszpasterza dla organizacji religijnej wynosi 3 miesiące, o czym uprzedza się przedstawiciele parafii i ostrzega, że w wypadku niewypełnienia tego warunku parafia będzie rozwiązana”⁷⁷. W praktyce jednak – jak relacjonował to swoim przełożonym w Moskwie i Kijowie pełnomocnik Rds.KR, F. Czepurow – „wiele budynków kultu funkcjonowało bez rejestracji, ponieważ wierni uważali, że oni legalnie wykonują obrzędy religijne, powołując się przy tym na działalność innych wyznań. Odnosi się to do wierzących

⁷² ДАВО, Р-2700, 19, 32, s. 31-32.

⁷³ ДАВО, Р-2700, 19, 31, s. 112a.

⁷⁴ Taka przynależność wiernych z poszczególnych wiosek do tej parafii świadczy o zachowaniu na tym terenie struktury organizacji parafialnej z okresu staropolskiego. Zob. J. M u - c h a OFMConv, *Organizacja diecezji kamienieckiej do 1795 roku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 30(1983), z. 4, s. 193.

⁷⁵ ДАВО, Р-2700, 7с, 182, s. 26b.

⁷⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 32, s. 39b.

⁷⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 5. Rds.KR zastrzegła, że m.in. Kościół katolicki nie ma ośrodka administracyjnego, dlatego „w przypadku ujawnienia się problemów związanych z rejestracją parafii nie mających stałego duszpasterza, szczegółowo informujcie Rds.KR przy RKL ZSSR”. Zob. В о й н а л о в и ч, *Наступ на етноконфесійні осередки*, s. 208.

obywateli rzymskokatolickiego wyznania”⁷⁸. Mimo to 15 listopada 1945 r. zastępca przewodniczącego Rds.KR w Moskwie – Sadowskij zalecił pełnomocnikowi zaprzestanie rejestracji parafii katolickich do chwili otrzymania dodatkowych instrukcji⁷⁹. Przekazał je dopiero w marcu 1946 r. zastępca przedstawiciela Rds.KR w Kijowie – Pietrow. Poleciał on wówczas swemu podwładnemu – F. Czepurowowi: „istniejące na terytorium obwodu parafie katolickie, składające się w przeważającej większości z rodzimej ukraińskiej społeczności i korzystające w tym czasie z kościołów, bezwzględnie zarejestrować na ogólnych zasadach. Rejestracja parafii nie mającej do swej dyspozycji budynku modlitewnego (kościół) powinna odbywać się tylko za zgodą Rds.KR, z jednoczesnym wskazaniem odpowiedniego pomieszczenia dla modlitewnych spotkań”⁸⁰. Decyzja ta w marcu 1946 r. nie była jednak na tyle jasna dla pełnomocnika, skoro prosił on swoich przełożonych o wyjaśnienie następujących wątpliwości:

a) czy można prowadzić rejestrację parafii katolickich bez obecności duszpasterzy, ponieważ takowych na terenie obwodu nie ma;

b) czy można rejestrować kapłanów, kiedy o to proszą, i jakie dokumenty należy uważać za uprawniające ich do uznania za przedstawicieli tego wyznania.

W tym pytaniu chodzi mi – napisał pełnomocnik – po pierwsze: o nieobecność diecezjalnego centrum, do którego wcześniej należał obwód winnicki (Kamieniec Podolski); po drugie: czy uważać za prawnie dopuszczalne kierowanie księży przez żytomierskie centrum diecezjalne, na czele którego jest jakiś ksiądz, a mam na myśli to, że ksiądz wyznacza diecezja według swojego uznania;

c) czy można rejestrować jednego księdza dla prowadzenia działalności duszpasterskiej wśród wiernych przy wielu kościołach, konsultując to z nimi;

d) czy można na prośbę wiernych zezwalać na okresowe pełnienie posługi duszpasterskiej przy kościołach, w których nie ma stałego duszpasterza⁸¹.

Wobec tych wątpliwości trzeba pamiętać, że wierni należący do parafii winnickiej, odwołując się w tym czasie do Rds.KR w Moskwie w sprawie bezprawnego zamknięcia ich kościoła, napisali wprost: „księża byli zmuszeni przez władze do opuszczenia terytorium obwodu winnickiego”⁸². Przewodniczący

⁷⁸ ДАВО, Р-2700, 19, 32, s. 16.

⁷⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 22.

⁸⁰ ДАВО, Р-2700, 19, 30, s. 35b.

⁸¹ ДАВО, Р-2700, 19, 31, s. 73a; В. В о й н а л о в и ч, Римо-католицькі громади України у вимірах державної релігійної політики (II пол. 40-х - 50-ті роки ХХ ст.), w: Історія України. Маловідомі імена, події, факти, П. Т. Тронько, О. Г. Бажан, Л. А. Гречина, Київ 1999⁷, s. 152.

⁸² W podręcznym archiwum pełnomocnika Rds.KR w obwodzie winnickim znajduje się uzasadnienie skargi z 19 marca 1946 r. podpisane przez członka Rds.KR w Moskwie – Pugo, napisanej przez 72 wiernych z Winnicy.

Rds.KR w Moskwie – Sadowskij w Instrukcji nr 3 z 29 kwietnia 1946 r. wyjaśnił swoim podwładnym, że „za faktycznie działającą wspólnotę należy uważać przede wszystkim taką, która ma specjalny budynek modlitewny (meczeta, synagogę, kościół, cerkiew) lub pomieszczenie specjalnie przystosowane do celów modlitewnych. Ta wspólnota powinna mieć duszpasterza, stałą liczbę wiernych i sprawować regularnie liturgię od momentu powstania do chwili obecnej”⁸³.

W dniu 9 września 1944 r. PKWN zawarł z rządem USSR układ o ewakuacji ludności ukraińskiej z terytorium Polski i obywateli polskich z terytorium USSR⁸⁴. W umowie tej znacznie ograniczono działalność Kościoła katolickiego, tzn. zobowiązano się do przymusowej repatriacji duchowieństwa i najbardziej zaangażowanych wiernych⁸⁵. Z prawa do repatriacji mogły skorzystać również rodziny polskie zamieszkałe za dawną granicą wschodnią na Ukrainie, jeśli ich synowie albo córki walczyli w szeregach Armii Polskiej przy boku Armii Czerwonej⁸⁶. Z możliwości przesiedlenia z terenu obwodu winnickiego do Polski skorzystało niewiele osób narodowości polskiej. W liście z 16 lipca 1946 r. zastępca przewodniczącego RO w Winnicy – Łutochin napisał: w Gniewaniu z 2 tysięcy wiernych należących do tej parafii do Polski wyjechało tylko 105 osób⁸⁷. Z terenu całego obwodu początkowo tylko 545 osób⁸⁸, potem jeszcze

⁸³ ДАВО, P-2700, 19, 30, s. 45.

⁸⁴ Samo zagadnienie, jak i dotychczasowa historiografia na temat przesiedleń polskich i ukraińskich zostały omówione w: *Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. II, *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944-1946*, Warszawa-Kijów 2000, s. 35-59; zob. Dokument – 26; 27 listopada 1944, Kijów. Raport N. Chruszczowa dla J. Stalina dotyczący realizacji układu lubelskiego o przesiedleniu ludności ukraińskiej z Polski i obywateli polskich z USSR, w: *Polska i Ukraina*, t. II, s. 263-278.

⁸⁵ В о й и а л о в и ч, Наступ на етноконфесійні осередки, s. 221; т е н з е, Римо-католицькі громади України, s. 153.

⁸⁶ W i l k, „Ty nie zginiesz”, s. 20, 76, 87, 93. Autor twierdzi, „że wszyscy Polacy z terenów Ukrainy zaciągnięci byli najpierw do szeregów wojsk radzieckich i ich rodziny posiadały ich fotografie, na których byli w mundurach Armii Radzieckiej. Z chwilą zaś stworzenia oddziałów Ludowego Wojska Polskiego, ci sami synowie przysyłali do rodzin fotografie, na których byli w mundurach polskich” (s. 87).

⁸⁷ А. Л и с и й, Нариси історії гніванського костелу 1906-1996, Вінниця 1996, s. 76; por. O. S a w c z u k, W. S e r h i j c z u k, *Osobliwości przesiedlenia polskiej ludności Wołynia do Polski w latach 1944-1946*, w: *Polacy i Kościół rzymskokatolicki na Wołyniu w latach 1918-1997. Materiały z międzynarodowej sesji naukowej zorganizowanej w Lublinie w dniach 9-10 grudnia 1997 r.*, red. L. Popek, Lublin 1999, s. 189-203; S. C i e s i e l s k i, *Polacy w Kazachstanie 1940-1946. Zostańcy lat wojny*, Wrocław 1997, s. 67-69.

⁸⁸ Dokument – 138; 13 kwietnia 1946, Winnica. Informacja na podstawie szyfrogramu K. Kasatkina do S. Sawczenki o przebiegu przesiedlania obywateli polskich z obwodu winnickiego. Stan na 13 kwietnia 1946 r., w: *Polska i Ukraina*, t. II, s. 757.

1476⁸⁹ i 539 dzieci⁹⁰. Wśród osób repatriowanych do Polski, np. 15 maja było 315 obywateli polskich i 462 rezygnujących z obywatelstwa sowieckiego⁹¹. Korzystanie przez niektóre osoby z możliwości wyjazdu do Polski stanowiło dla lokalnych władz podstawę do zamykania świątyń katolickich⁹².

Według F. Czepurowa – pełnomocnika Rds.KR w obwodzie winnickim w połowie 1946 r. funkcjonowało 40 parafii katolickich, 37 mieściło się w „byłych kościołach, 3 w pomieszczeniach komunalnych, 2 z nich mieściły się w lokalach zastępczych, które parafie otrzymały w zamian zamkniętych przez Rds.KR kościołów, a trzeci budynek był dawną plebanią w Krasnem”. Kościoły te znajdowały się w Barze, Mańkowcach, Kozarówce, Żmerynce, Brahiłowie, Mierzyrowie, Gorodkówce [Miastkówce], Listopadówce, Komsomolskim, Łuczyńcu, Kopajgrodzie, Litynie, Snitkowie, Wierzbowcu, Monasterzyskach, Samhorodku, Mołczanach, Tywrowie, Krasnym, Kraśniance, Gniewaniu, Tomaszpolu, Kopijówce, Tulczynie, Bystrzyku, Skarżyńcach, Chmielniku, Tereszpolu, Żdanowie [Murafie], Szarogrodzie, Czeczelniku, Dzygówce, Jampolu. „Oprócz przedstawionych wyżej 33 działających kościołów, było jeszcze 7 kościołów, do których zaliczały się: Winnica, Strzyżawka, Czerniowce, Berszada, Braclaw, Sobolówka, Pików”⁹³. Jakkolwiek według ustaleń pełnomocnika z 1945 r. „[...] na terenie obwodu było do 60 kościołów”⁹⁴.

Zastępca przewodniczącego Rds.KR przy RM ZSSR w Moskwie – Sadowskij 20 stycznia 1947 r. informował swojego przedstawiciela na Ukrainie – P. Wilhowego o problemach związanych z działalnością parafii katolickich. W ten sposób scharakteryzował Kościół katolicki:

Według dogmatyki katolickiej szeregowi wierni, świeccy nie są uznawani jako rzeczywiści, pełnoprawni członkowie Kościoła. Oni nie mają prawa uczestniczyć w zarządzaniu Kościołem, nie mogą oceniać działalności duchowieństwa, nie mogą studiować, a nawet czytać Biblii itd. Kościół Katolicki uważa za swoich członków nade wszystko duchowieństwo i liczne zgromadzenia zakonne, dla których ludzie

⁸⁹ Dokument – 153; 7 maja 1946 [b.m.]. Raport Domba o rezultatach przesiedleń obywateli polskich ze wschodnich obwodów USRS, w: *Polska i Ukraina*, t. II, s. 791.

⁹⁰ Dokument – 154; 7 maja 1946 [b.m.]. Raport Domba o dzieciach do lat 16 przesiedlonych do Polski ze wschodnich obwodów USRS, w: *Polska i Ukraina*, t. II, s. 795.

⁹¹ Dokument – 161; 26 maja 1946, Winnica. Depesza WCz. K. Kasatkina do P. Miedwiediewa o przebiegu przesiedlania obywateli polskich z obwodu winnickiego. Stan na 15 maja 1946 r., w: *Polska i Ukraina*, t. II, s. 829.

⁹² ДАВО, П-136, 42, 211, s. 8; ДАВО, P-2700, 19, 51, s. 6.

⁹³ ДАВО, P-2700, 19, 32, s. 75-83. Pełnomocnik z poszczególnych kościołów znajdujących się na terenie danego rejonu wyodrębnił w każdej miejscowości liczbę wiernych, która utożsamiała się z danym kościołem. Por. D z w o n k o w s k i, *Odrodzenie Kościoła katolickiego na Ukrainie*, s. 29.

⁹⁴ ДАВО, P-2700, 19, 32, s. 16.

świeccy stanowią tylko „pasące się stado” bez słów, pokornie wypełniające wolę pasterza. Dlatego wszystkie kanony Kościoła katolickiego i ogólna jego praktyka ukierunkowana jest na jeden cel – wszelkimi środkami umocnienie duchowieństwa z jednoczesnym pomniejszaniem roli i znaczenia ludzi świeckich. W odniesieniu do duchowieństwa, szczególnie szeregowego, opracowano złożony, przewidujący, obejmujący najdrobniejsze szczegóły zbiór praw, obowiązków, podporządkowania, dyscypliny, wzajemnych relacji pomiędzy sobą i osobami świeckimi, z drugiej strony prowadzący do najściślejszego scentralizowanego zarządzania Kościołem i przekształcającym go w istotę w jedną osobę – papieża, otoczonego głównymi doradcami – kardynałami i posiadającego specjalny aparat wykonawczy. Cały system zarządzania i wzajemnych relacji od początku do końca przeniknięty jest głęboką nieufnością kierownictwa i zbudowany na wzajemnym szpiegowaniu, donosicielstwie, na lżejszych czy cięższych prześladowaniach za najmniejsze wykroczenia⁹⁵.

Jednocześnie wyjaśniał on swoim podwładnym, że w ramach Kościoła katolickiego funkcjonowało i funkcjonuje wiele najróżniejszych organizacji, dzięki którym kościół istnieje nawet wówczas, kiedy się go zamknie. Tym samym zwracał on ich uwagę na osoby szczególnie wpływowe, zaangażowane w działalność Kościoła w różnych jego organizacjach⁹⁶.

Urzędową aprobatę do działania w ramach Kościoła katolickiego w 1947 r. uzyskały następujące parafie obwodu winnickiego:

w rejonie barskim: [Bar – 1000 wiernych]⁹⁷ Mańkowce, Wołkowińce, Jałusz-
ków, Kozarówka,

w rejonie berszadzki: Berszada,

w rejonie braclawskim: [Braclaw – 172 wiernych], Samczyńce,

w rejonie czeczelnickim: [Czeczelnik – 1426 wiernych], Lipieckoje,

w rejonie czerniowieckim: Czerniowce,

w rejonie dżuryńskim: Ternawka,

w rejonie hajsyńskim: Granów, Kuna, Ładyżyn,

w rejonie chmielnickim: Chmielnik, *Nowy Konstantynów*⁹⁸, *Stara Sieniawa*,
Pików, Dzierżanówka, Kozuchów, Tereszpól, Bystrzyk,

w rejonie ilinieckim: Ilińce,

w rejonie jampolskim: Jampól, Dzygówka,

w rejonie jaryszewskim: Jaryszew,

---

⁹⁵ ДАВО, P-2700, 19, 33, s. 25.

⁹⁶ ДАВО, P-2700, 19, 33, s. 26.

⁹⁷ ДАВО, P-2700, 7c, 182, s. 30. Z wszystkich zarejestrowanych w dniach 15-30 maja 1947 r. i przedstawionych w powyższym spisie parafiach, tylko parafie zaznaczone w nawiasach kwadratowych zostały kilka miesięcy później uznane przez pełnomocnika za legalnie działające.

⁹⁸ Parafie zaznaczone pogrubioną kursywą znajdowały się poza obszarem obwodu winnickiego.

- w rejonie kalinowskim: Janów,
w rejonie komsomolskim: [Listopadówka - 926 wiernych], **Komsomolsk**⁹⁹,
Pikowa,
w rejonie kopajgrodzkim: Kopajgród, Łuczyniec,
w rejonie koziatyńskim: Biała,
w rejonie kryżopolskim: [Miastkówka (Gorodkowka) - 1625 wiernych],
w rejonie lipowieckim: Lipowiec, Wachnowka, **Białopol**,
w rejonie lityńskim: [Lityń - 931 wiernych],
w rejonie mohylewsko-podolskim: Mohylew Podolski, Ozaryńce,
w rejonie monasterzyskim¹⁰⁰: **Monasterzyska, Zawalie**,
w rejonie murowano-kuryłowieckim: [Snitków - 339 wiernych], [Wierzbowiec
- 116 wiernych],
w rejonie niemirowskim: Niemirów,
w rejonie olgopolskim: Olgopol, **Krzywe Jezioro**,
w rejonie oratowskim: Oratów,
w rejonie pieszańskim: **Kodyma**, Raszków,
w rejonie pohrebyszczkim: Pohrebyszcze, Borszczajówka,
w rejonie samhorodeckim: [**Samhorodok** - 980 wiernych],
w rejonie stanisławczyńskim: [Mołczany - 773 wiernych], **Tarasówka**,
w rejonie szarogrodzkim: [Szarogród - 3479 wiernych], [Murafa (Żdanowo)
- 6412 wiernych],
w rejonie tomaszpolskim: [Tomaszpol - 4913 wiernych], **Żołoby, Komar-
gród**,
w rejonie tulczyńskim: [Kopijówka - 360 wiernych] Tulczyn,
w rejonie turbowskim: [Sobolówka - 56 wiernych],
w rejonie tywrowskim: [Tywrów - 945 wiernych] Gniewań, [Krasne - 659
wiernych], Kraśnianka,
w rejonie trostanieckim: Obodowka,
w rejonie ułanowskim: [Wielki Ostrożek - 875 wiernych] Ułanów, [**Skar-
żyńce** - 312 wiernych],
w rejonie winnickim: Strzyżawka, Telepeńki, [**Winnica** - 2542 wiernych],
w rejonie woronowickim: Woronowica,

⁹⁹ Parafie zaznaczone tłustym drukiem nie zostały zarejestrowane i ujęte w powyższym spisie przez I. Szumkova, pełnomocnika Rds.KR w obwodzie winnickim.

¹⁰⁰ Rejon ten w styczniu 1954 r. został przyporządkowany do nowo utworzonego obwodu czerkaskiego. Zob. Б а б і й, Вінницька область, s. 9; ДАВО, Р-2700, 19, 44, s. 2. Przedstawiciel Rds.KR w Kijowie 14 stycznia 1954 r. zobowiązał swojego przedstawiciela w obwodzie winnickim do przekazania akt dotyczących organizacji religijnych znajdujących się na terenie rejonu monasterzyskiego do obwodu czerkaskiego.

w rejonie żmeryńskim: [Brahilów - 371 wiernych], [Mierzyrów - 1500 wiernych], [Żmerynka - 230 wiernych]. Zostały one zarejestrowane w urzędzie pełnomocnika Rds.KR w Winnicy w dniach 15-30 maja 1947 r.¹⁰¹

Dokumentami potwierdzającymi legalne działania wspólnot parafialnych były wówczas: 1) zaświadczenie o rejestracji parafii, 2) zaświadczenie o rejestracji duszpasterza, 3) zaświadczenie o rejestracji komitetu kościelnego i komisji rewizyjnej wydane przez pełnomocnika Rds.KR w obwodzie¹⁰². O legalizację starało się jeszcze 8 parafii¹⁰³. Jakkolwiek otwartych było wówczas 37 kościołów¹⁰⁴, to z prośbą do pełnomocnika o stałego duszpasterza wystąpiło tylko 8 parafii¹⁰⁵. Na początku 1948 r. zarejestrowanych było 31 parafii, w następnym kwartale możliwość legalnego działania uzyskały jeszcze 3 parafie¹⁰⁶. Według natomiast innych danych w tymże roku¹⁰⁷ na terenie obwodu zarejestrowane zostały 32 parafie z liczbą wiernych 47 157 osób. „Według narodowości katolicy dzielili się na Polaków, w przybliżeniu do 60%, Ukraińców do 40%”¹⁰⁸. Przynależność narodowa wiernych była jednym z istotnych kryteriów konstytuujących zamykanie kościołów katolickich. Pełnomocnik przygotowując np. zamknięcie kościoła w Tulczynie, domagał się wprost od przewodniczącego RR w Tulczynie - Głuszko podania liczby Polaków należących do tej parafii¹⁰⁹. Za Polaków uważał też wier-nych należących do parafii w Czerniowcach zastępca przewodniczącego RR. W piśmie do pełnomocnika napisał: „katolików (według narodowości) - Polaków jest 699 osób [...] przy czym w dokumentach urzędowych w rubryce

---

¹⁰¹ ДАВО, P-2700, 7c, 91, s. 18ab; por. W y s z k o w s k i, *Moc*, s. 92-93, 149. Autor błędnie podaje, że „[...] po 1945 r. najsilniejszym wspólnotom katolickim na Ukrainie [...] udało się zarejestrować po kilka parafii”.

¹⁰² ДАВО, P-2700, 7c, 182, s. 30.

¹⁰³ ДАВО, P-2700, 7c, 91, s. 64b.

¹⁰⁴ ДАВО, P-2700, 7c, 91, s. 67.

¹⁰⁵ ДАВО, P-2700, 7c, 91, s. 108.

¹⁰⁶ ДАВО, P-2700, 7c, 182, s. 18.

¹⁰⁷ ДАВО, П-136, 13, 175, s. 1-10. Dane za III kwartał 1948 r. przesłane przez pełnomocnika Rds.KR w obwodzie przewodniczącemu Rds.KR przy RM ZSRR tow. Polańskiemu, przewodniczącemu Rds.KR przy RM USSR tow. Wilhowemu, przewodniczącemu RO tow. Diemientiewu, sekretarzowi ds. propagandy KO KP(b) tow. Łojkowu, informowały o 30 parafiach z liczbą wiernych 48 438 osób. Katolicy zamieszkiwali w rejonach: Winnica - 2542 osób zarejestrowanych, Lityń - 900, Braclaw - 5000, Bar - 4215 zarejestrowanych i 350 osób niezarejestrowanych, Żmerynka - 1712, Komsomolsk - 1929, Tulczyn - 910, Kryżopol - 1600, Kopajgród - 3173, Murowane Kuryłowce - 4235, Samhorodok - 1195, Stanisławczyk - 1000, Tywrów - 2000, Tomaszpol - 1000, Chmielnik - 2892, Czerniowce - 2300, Szarogród - 9000, Ułanów - 1620, Czeczelnik - 2150.

¹⁰⁸ ДАВО, P-2700, 7c, 182, s. 26; ДАВО, П-136, 17, 257, s. 54.

¹⁰⁹ ДАВО, P-2700, 19, 35, s. 5.

«narodowość» uważani są za Ukraińców”¹¹⁰. Próbując tłumaczyć przynależność narodową wiernych, przedstawiciel Rds.KR w Kijowie – K. Połonnik napisał do swego podwładnego – P. Kryżanowskiego, „że znaczna część szarogrodzkich katolików nie zna dobrze języka polskiego”¹¹¹. W świetle danych urzędu pełnomocnika na terenie obwodu winnickiego w 1949 r. było „49 642 modlących się katolików”, z tej liczby 11 856 Ukraińców (z których 30% było analfabetami). W Winnicy zaś na 2500-3000 wiernych (tytu uczestniczyło w liturgii w dni świąteczne), według narodowości, Polaków było do 60%, a Ukraińców do 40%¹¹².

Według natomiast informacji pełnomocnika z tegoż samego roku przekazanej przełożonemu do Kijowa i sekretarzowi ds. propagandy w obwodzie, katolików w zarejestrowanych parafiach było 46 182 i w nie zarejestrowanych 3460. Katolicy z parafii Czerniowce (około 2000) i parafii Komsomolsk (950) nie przyjęli pomieszczenia zastępczego w zamian za zabrane kościoły. Ponadto nie zarejestrowane były jeszcze wówczas parafie: Mańkowce (390), Berszada (500), Stary Pików (200), Pohrebyszcz (1700), Monasterzyska (685)¹¹³.

Według sprawozdania z 15 lipca 1951 r., złożonego przez pełnomocnika sekretarzowi KO KP Ukrainy – Golikowi, na terenie obwodu funkcjonowały kościoły w Barze, Winnicy, Żmerynce, Brahiłowie, Gorodkówce [Miastkówce], Mołczanach, Kopijówce, Krasnem, Skarżyncach, Chmielniku, Dzierżanówce, Szarogrodzie, Żdanowie [Murafie], wobec zaś kościołów w Mierzyrowie, Listopadówce, Łuczyńcu, Wierzbowcu, Snitkowie, Sobolówce władze podjęły działania zmierzające do ich zamknięcia. Ponadto pełnomocnik informował o odmowie zarejestrowania 22 parafii katolickich i zamknięciu kościołów do nich należących¹¹⁴. Ostatecznie więc w 1951 r. według oceny pełnomocnika w obwodzie było 18 parafii, do których należało 25 894 wiernych. Wiernych natomiast należących do parafii, w których zamknięto kościoły, było 37 217 osób. Łącznie wśród 63 111 wiernych posługę duszpasterską w tym czasie pełnił tylko ks. M. Wysokiński¹¹⁵.

---

¹¹⁰ ДАВО, P-2700, 19, 43, s. 57-58; por. H. K u b i a k, *Polacy i Polonia w ZSRR: kwestie terminologiczne, periodyzacja, rozmieszczenie przestrzenne, szacunki ilościowe*, w: *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, red. H. Kubiak, Wrocław-Warszawa-Kraków 1992, s. 32. Autor wprost stwierdza, że „zmniejszanie się liczby Polaków nie znajduje żadnego racjonalnego wytłumaczenia”. Podobnie: M. I w a n o w, *Stan i potrzeby badań nad polską mniejszością narodową w Związku Radzieckim*, w: *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, s. 35-43.

¹¹¹ ДАВО, P-2700, 19, 64, s. 61-62.

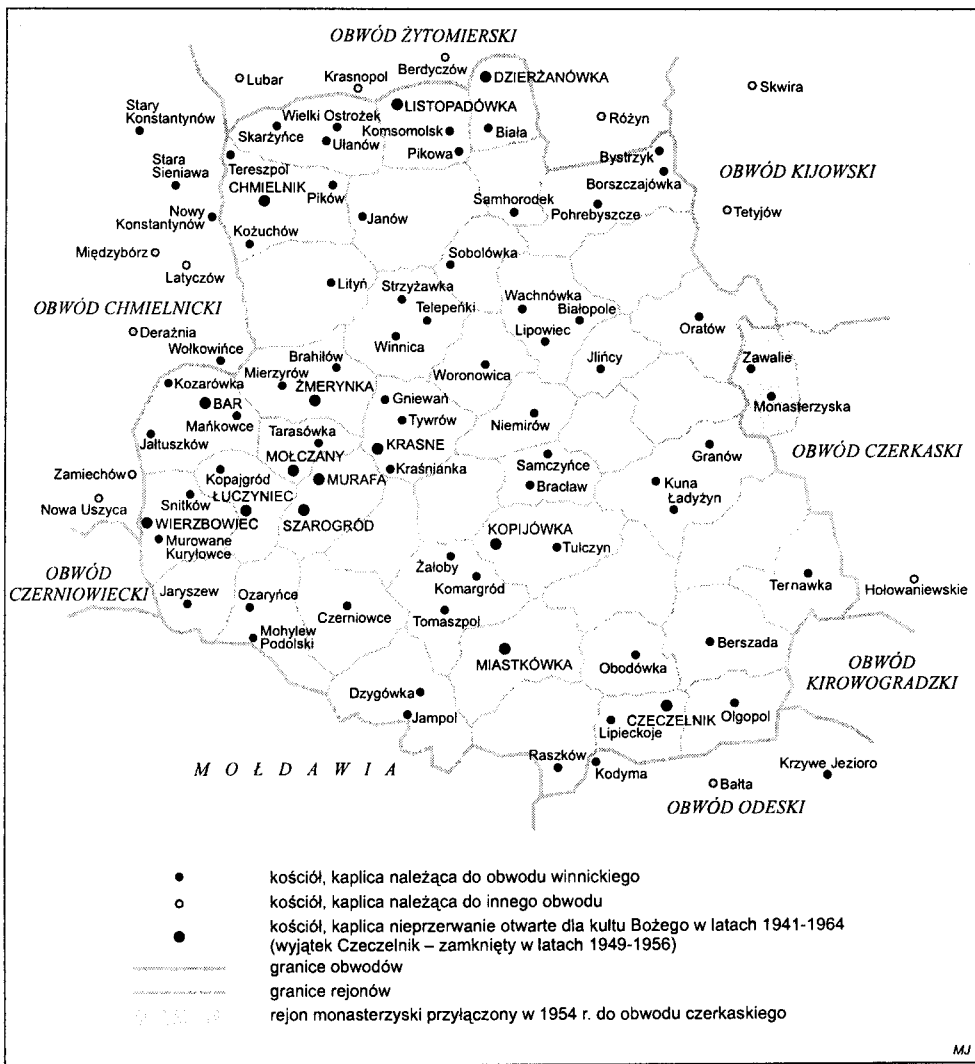
¹¹² ДАВО, П-136, 29, 215, s. 8.

¹¹³ ДАВО, П-136, 17, 257, s. 54.

¹¹⁴ ДАВО, П-136, 32, 198, s. 40-42.

¹¹⁵ ДАВО, П-136, 32, 198, s. 93.

MIEJSCA KULTU KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO W OBWODZIE WINNICKIM

Te same dane w sierpniu 1952 r. pełnomocnik przekazał sekretarzowi KO KP(b) – Szewczukowi¹¹⁶. Podobne dane w następnym roku pełnomocnik przekazał instruktorowi KO KP(b) – Mahojło¹¹⁷. Posługę duszpasterską wobec wiernych sprawował nadal tylko jeden kapłan – ks. M. Wysokiński. Każdy jego wyjazd duszpasterski do otwartych na terenie obwodu kościołów do tego stopnia aktywizował wiernych – jak napisał w sprawozdaniu pełnomocnik – że towarzyszyły mu „pielgrzymki” z sąsiednich rejonów, „a nawet przychodzili wierni z rejonu berdyczowskiego, obwodu żytomierskiego”¹¹⁸.

Tab. 1. Wpływ obecności kapłana w poszczególnych parafiach na udział wiernych w liturgii i życiu sakramentalnym w 1953 r.

Parafia	Liczba wiernych w parafii	Liczba wiernych w dzień przyjazdu księdza	Spowiedź	Chrzest	Ślub
Listopadówka	929	2000	350	114	6
Skarżyńce	700	1000	200	98	1
Miastkówka	1625	3000	–	109	4
Żmerynka	1000	2000	300	78	2
Bar	2505	4000	250	96	2
Wierzbowiec	1770	2000	200	52	2

Źródło: ДАВО, P-2700, 19, 42, s. 49-50.

Dlatego też 18 września 1953 r. przewodniczący Rds.KR w Moskwie – Poliańskij informując swoich podwładnych w Kijowie i Winnicy, napisał im: „[...] biorąc pod uwagę, że w obwodzie winnickim żyje więcej jak 26 tysięcy wiernych – katolików i jest tam tylko jeden ksiądz, uważamy [Rds.KR w Moskwie] za możliwe zarejestrowanie duszpasterza, który odbył karę sądową – ks. E. I. Tyndyrę, w jednej z parafii katolickich w obwodzie winnickim”¹¹⁹. Z tych „lekkomyślnych przez władze drzwi” umożliwiających podjęcie pracy duszpasterskiej, nieco później, 6 listopada skorzystali również przedstawiciele parafii Murafa. Poprosili oni o rejestrację jako duszpasterza przy swoim kościele ks. W. Darzyckiego¹²⁰.

¹¹⁶ ДАВО, P-2700, 19, 42, s. 23.

¹¹⁷ ДАВО, P-2700, 19, 43, s. 71.

¹¹⁸ ДАВО, P-2700, 19, 42, s. 49-50.

¹¹⁹ ДАВО, P-2700, 19, 43, s. 41.

¹²⁰ ДАВО, P-2700, 19, 43, s. 43.

Świątynie katolickie, jako zabytki architektury stanowiły z jednej strony atrakcję turystyczną dla obcokrajowców, z drugiej strony – co dla władz było ważniejsze – były symbolem wolności religijnej systemu komunistycznego. Dlatego wśród 11 budynków kultu zaproponowanych przez władze partyjno-państwowe obwodu winnickiego przedstawicielowi Rds.KR w Kijowie w 1953 r., jako spełniających wspomniane wymogi do przyjmowania zagranicznych gości i turystów, były m.in. kościoły w Winnicy, Żmerynce, Brahiłowie, Chmielniku, Barze i Żdanowie [Murafie]¹²¹.

Charakteryzując religię katolicką, jako jedno z najbardziej rozpowszechnionych wyznań na terenie ZSSR, podpułkownik Tananin, zastępca 4 oddziału UKGB przy RM Ukrainy w obwodzie winnickim, 22 grudnia 1954 r. w raporcie do swoich przełożonych napisał:

Wśród wszystkich współczesnych religii katolicyzm jest najsilniejszym ideologicznym fundamentem imperializmu. Zarządzającym centrum katolicyzmu jest Watykan, niezależne państwo, powołane jako rezydencja Papieża Rzymskiego.

Kościół katolicki posiadał wcześniej i teraz ma szeroko rozwinięty aparat wywiadowczy. Dla prowadzenia działań wywrotowych przeciwko ZSSR przy Watykanie powołano specjalne organizacje, które na równi z przygotowaniem specjalnych kadr agentów dla swojej praktycznej agenturalno-wywrotowej działalności usiłują wykorzystać możliwie wielką liczbę katolickich księży i zakonników żyjących w Związku Sowieckim.

W związku z tym jako możliwa baza Watykanu zasługuje na uwagę działalność istniejących na terytorium obwodu winnickiego 18 rzymskokatolickich parafii jednoczących wokół siebie powyżej 60 tysięcy wierzących katolików.

Największa liczba katolików zamieszkuje w następujących rejonach obwodu winnickiego:

szarogrodzkim	- 9700 katolików
tomaszpolskim	- 4900
komsomolskim	- 4600
winnickim	- 4000
braclawskim	- 3600
barskim	- 3500
samhorodeckim	- 2750
tywrowskim	- 2700
kopajrodzkim	- 2400
czerniowieckim	- 2300
pohrebyszczskim	- 2300
murowano-kuryłowieckim	- 2150
czeczelnickim	- 2150

¹²¹ ДАВО, Р-2700, 19, 43, s. 52-54.

źmeryńskim	- 2000
kryżopolskim	- 1700
chmielnickim	- 1500
ułanowskim	- 1500
berszadzkim	- 1400
jampolskim	- 1400
tulczyńskim	- 1100
stanisławczykowskim	- 970
lityńskim	- 900
kalinowskim	- 850
turbowskim	- 700
mohylewsko-podolskim	- 670

W parafiach rzymskokatolickich obwodu winnickiego posługę duszpasterską pełnią 4 księża będący proboszczami kościołów w Winnicy, Chmielniku, Barze i Żdanowie [Murafie] rejonu szarogrodzkiego. Z księży 3 przybyło na terytorium obwodu winnickiego w 1953 r. po odbyciu kary za prowadzenie działalności antysowieckiej. Według wstępnych informacji podlegających sprawdzaniu w zatrudnieniu tych księży przy parafiach katolickich pomogli księża obwodu lwowskiego, chmielnickiego i odeskiego.

Trzeba pamiętać, że po drugiej wojnie światowej zatrudnianiem księży zajmowali się tzw. administratorzy Kościoła katolickiego pochodzący z księży zamieszkujących zachodnie obwody Ukrainy, których w latach 1945-1947 zdemaskowano za antysowiecką działalność na korzyść Watykanu i represjonowano przez organy bezpieczeństwa (МГБ).

Po ich aresztowaniu kierowanie działalnością Kościoła katolickiego na Ukrainie przejęli niektórzy księża wspomnianych wyżej obwodów, również ksiądz z miasta Połonne, obwodu chmielnickiego – CHOMICKI. Wpływające o nim dane każą przypuszczać o posiadanych przez niego biskupich pełnomocnictwach. Wszyscy ci kapłani znajdują się pod obserwacją KGB przy RM Ukrainy jako prawdopodobni agenci Watykanu.

Księża obwodu winnickiego podtrzymują z CHOMICKIM i innymi [kapłanami] ciągłą więź poprzez osoby zaufane, a także spotykają się z nimi.

Jak ustalono, ksiądz winnickiego kościoła WYSOKIŃSKI M. I. ur. 1884 r., oprócz tego wygłasza kazania o charakterze antysowieckim: nawołuje do nieuczestniczenia w zebraniach, do niezawierania związków małżeńskich z niewierzącymi, szczególnie z komunistami, nieczytania współczesnej literatury, wychowywania dzieci tylko w duchu katolickim.

Napływające do nas materiały sprawdzamy w celu ujawnienia możliwego antysowieckiego podziemia wśród duchowieństwa i agentury Watykanu wśród wiernych katolików¹²².

¹²² ДАВО, П-136, 40, 272, s. 89-91.

Podobne materiały przygotowane przez służbę bezpieczeństwa, a dotyczące Kościoła katolickiego, przekazano również KO partii. Kapitan Nielidow, zastępca IV podwydziału w IV wydziale UKGB obwodu winnickiego, potwierdził w nich, że w obwodzie otwartych było 18 kościołów z liczbą wiernych 63 111, wśród których pracowało 4 kapłanów¹²³. Jak relacjonował pełnomocnik: „[...] przedstawiciele naszych władz obwodowych uważają, że czterech kapłanów wystarczy w obwodzie winnickim [...] proszą [władze] o ograniczenie możliwości rejestracji innych księży”¹²⁴. W tym samym czasie przedstawiciel Rds.KR w Kijowie „dostrzegając, że w wielu miejscach Kościół katolicki aktywizuje wierzących”, prosił swojego podwładnego w obwodzie o zorientowanie się, „czy w parafiach katolickich zwiększa się udział wiernych w komunii św., spowiedzi, ślubach, chrztach dzieci, jak długo i jak często sprawowana jest liturgia w kościele, frekwencja w ostatnich 3 latach”¹²⁵. Odpowiedzi na powyższe pytania, jakie napłynęły z obwodu do centrali w Kijowie, zaniepokoiły jej przedstawiciela, który za zaistniałą sytuację obwinał swojego podwładnego – I. Szumkowa. Niepokoiło go przede wszystkim to, że

[...] w ostatnim czasie wielokrotnie się wyjazdy księży katolickich pod pozorem wykonywania niezbędnej posługi sakramentalnej w domach osób wierzących, a w rzeczywistości w oddzielnych, specjalnie zaplanowanych i do tego przygotowanych domach prywatnych organizowano zbiorowe zebrania wiernych, podczas których udzielano sakramentów świętych: chrztu, spowiedzi, komunii św., a także urządzano masowe procesje na cmentarz, gdzie w rzeczywistości odprawiano mszę św. na wolnym powietrzu, tam również urządzano zbiorowe chrzty dzieci, modlitwy przy grobach zmarłych katolików¹²⁶.

W 1955 r. na terenie obwodu winnickiego¹²⁷ liczba otwartych świątyń pozostała niezmienną. Zmianie uległa tylko liczba stałych duszpasterzy. Do dotychczas pracujących kapłanów: ks. M. Wysokińskiego duszpasterzującego w Winnicy, ks. E. Tyndyry pracującego w Skarżyńcach, ks. M. Wilka w Barze, ks. W. Darzyckiego w Żdanowie [Murafie], dołączył ks. A. Chomicki, rozpoczynając swoją pracę duszpasterską od pracy w Szarogrodzie¹²⁸. W następnym roku władze

---

¹²³ ДАВО, П-136, 40, 272, s. 95.

¹²⁴ ДАВО, Р-2700, 19, 46, s. 41.

¹²⁵ ДАВО, Р-2700, 19, 44, s. 39.

¹²⁶ ДАВО, Р-2700, 19, 47, s. 1.

¹²⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 45, s. 6. Dla porównania w tym czasie w obwodzie kijowskim, według oficjalnych danych pełnomocnika, otwartych było 7 kościołów z liczbą wiernych 616 osób.

¹²⁸ ДАВО, П-136, 42, 211, s. 8.

oficjalnie zezwoliły na prowadzenie działalności duszpasterskiej w Czeczelniku, gdzie wiernym przekazano kaplicę cmentarną, co tym samym oznaczało otwarcie na terenie obwodu 19 budynku kultu, należącego do Kościoła katolickiego¹²⁹. Mimo podobnych wskazań Rds.KR w Moskwie, a odnoszących się do wiernych zamieszkujących rejon czerniowiecki, lokalne władze sprzeciwiały się takiemu rozwiązaniu wobec tamtejszych katolików¹³⁰. W tym czasie wśród wiernych Ukraińcy stanowili już 60%, Polacy 35% i inne narodowości 5%¹³¹. Na te dysproporcje nie miały jednak większego wpływu decyzje urzędowe zezwalające na dalszą repatriację obywateli polskich z Ukrainy¹³². RM Ukrainy 13 kwietnia 1957 r. wydała postanowienie o sposobie dokonania repatriacji, które wykluczało osoby wywiezione z Polski w latach 1944-1947¹³³.

W tym czasie w pomoc duszpasterską kapłanom katolickim włączali się również kapłani greckokatolicki. „Trzeba zauważyć – napisał pełnomocnikom przedstawiciel Rds.KR – że byli kapłani unicy starają się opierać na księżach [rzymskokatolickich] i otrzymując od nich wsparcie, wspólnie dążą do ożywienia religijności w społeczeństwie”¹³⁴.

Szerokim echem wśród społeczności katolickiej odbiło się odsunięcie od pełnienia obowiązków duszpasterskich ks. W. Darzyckiego, kiedy to m.in. pod jedną ze skarg do wyższych instytucji partyjnych i państwowych podpisy złożyły 4783 osoby, które domagały się przywrócenia go do pracy duszpasterskiej w Murafie¹³⁵.

¹²⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 51, s. 115, 134a.

¹³⁰ ДАВО, Р-2700, 19, 52, s. 6-7. W dokumencie napisano: „Rds.KR uważa, że w 1946 r., a potem w 1949 r. popełniono błąd decydując się na przekazanie budynku kościoła na dom obrony i wyrejestrowanie parafii, tym bardziej że miejscowe organy władzy w ciągu 10 lat nie potrafiły przebudować i wykorzystać budynku kościoła jako domu obrony i nawet nie remontowały tego budynku”.

¹³¹ ДАВО, Р-2700, 19, 47, s. 38; ДАВО, Р-2700, 7с, 404, s. 210; ДАВО, П-136, 40, 272, s. 263.

¹³² ДАВО, Р-2700, 7с, 438, s. 40.

¹³³ ДАВО, Р-2700, 7с, 438, s. 69-70. Postanowienie RM USRR brzmiało: „Зобов'язати Міністерство внутрішніх справ УРСР (т. Брокіна) провести репатріацію з Української РСР осіб польської національності, забезпечивши ретельну перевірку документів осіб, що подали заяви на виїзд до Польщі, про їх належність до польського громадянства за станом на 17 вересня 1939 року і не допускати репатріації тих осіб, які були евакуйовані з Польської Народної Республіки в Радянський Союз у 1944-1947 роках”.

¹³⁴ ДАВО, Р-2700, 19, 49, s. 17; пор. П. П а н ч е н к о, Релігія в українському суспільстві, w: Україна друга половина ХХ століття. Нариси історії, red. П. Панченко, Київ 1997, s. 208, 216-217; пор. О. Б а ж а н, Громадський рух за легалізацію української греко-католицької церкви в Україні в 60-80-х рр, w: Історія України. Маловідомі імена, події, факти, П. Т. Тронько, О. Г. Бажан, Л. А. Гречина, Київ 1997, s. 174-193.

¹³⁵ ДАВО, Р-2700, 19, 55, s. 78.

W raporcie przygotowanym przez pracowników służby bezpieczeństwa w 1958 r. na terenie obwodu było 15 kościołów i 3 kaplice z około 30 tys. wiernych. Katolicy zamieszkiwali głównie Winnicę i 13 rejonów obwodu: szarogrodzki, żmeryński, murowano-kuryłowiecki, chmielnicki, kopajgrodzki, komsomolski, tywrowski, barski, kryżopolski, tulczyński, ułanowski, czerniowiecki i czyczelnicki¹³⁶. Budynki kultu mieściły się wówczas w „Winnicy, Barze, w rejonie żmeryńskim – 2, kryżopolskim – 1, kopajgrodzkim – 1, komsomolskim – 1, murowano-kuryłowieckim – 2, tulczyńskim – 1, tywrowskim – 1, ułanowskim – 1, czyczelnickim – 1, szarogrodzkim – 2, chmielnickim – 2”¹³⁷. Pełnomocnikowi udało się też wówczas ustalić liczbę wiernych w poszczególnych kościołach: Bar – 2500 wiernych, Winnica – 4000, Żmerynka – 1100, Brahiłów – 400, Gorodkówka [Miastkówka] – 1500, Łuczyniec – 1700, Mołczany – 800, Listopadówka – 1000, Snitków – 1200, Wierzbowiec – 2000, Kopijówka – 700, Krasne – 1300, Skarżyńce – 700, Czyczelnik – 2150, Żdanowo [Murafa] – 6200, Szarogród – 4000, Tereszpol – 500, Chmielnik – 1800¹³⁸. Ponadto w rejonie czerniowieckim w nie zarejestrowanej, czyli nielegalnej wspólnocie parafialnej było 2700 wiernych¹³⁹.

Nie bez wpływu na stan i sytuację Kościoła katolickiego, liczbę parafii i duchowieństwa pozostawała osoba pełnomocnika Rds.KR w obwodzie¹⁴⁰. Dotychczas pełniący tę funkcję I. Szumkow został zastąpiony przez P. Kryżanowskiego¹⁴¹, który od chwili objęcia urzędu zajął bardzo nieprzychylnie stanowisko wobec Kościoła i religii. Od początku mobilizował on władze m.in. do wydawania artykułów, broszur, wygłaszania prelekcji ukazujących destrukcyjny wpływ katolicyzmu na Ukrainie oraz destabilizującą działalność duchowieństwa. Publikowane wówczas z jego inicjatywy w prasie krajowej i regionalnej artykuły omawiały szkodliwość katolicyzmu i propagowały wzmocnienie walki ideologicznej z nim¹⁴². Częste informacje przekazywane wówczas organom partyjno-państwowym o coraz liczniejszym udziale katolików w liturgii, w życiu sakramentalnym, a przede wszystkim o angażowaniu się dzieci i młodzieży w działalność Kościoła katolickiego mobilizowały go do powyższych działań¹⁴³. On

¹³⁶ ДАВО, П-136, 46, 199, s. 102.

¹³⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 60, s. 2-3; ДАВО, Р-2700, 7с, 478, s. 5-6.

¹³⁸ ДАВО, Р-2700, 19, 60, s. 55-56.

¹³⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 60, s. 102.

¹⁴⁰ ДАВО, Р-2700, 19, 57, s. 69.

¹⁴¹ ДАВО, Р-2700, 7с, 478, s. 27.

¹⁴² ДАВО, Р-2700, 19, 57, s. 66-81.

¹⁴³ ДАВО, П-136, 42, 211, s. 3, 159; А. Жуковський, Сучасний стан релігії й церкви під советами, зокрема в УССР, в: Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів

też krytycznie ocenił działalność swoich poprzedników na tym urzędzie. W raporcie do przełożonych napisał:

[...] należy zauważyć, że rejestracja kościołów została puszczona na żywioł, bez uwzględnienia geografii ich rozmieszczenia i liczby wiernych, np. w Żmerynce jest kościół i w dwóch wioskach: Brahiłowie i Krasnem, które są oddalone od Żmerynki 12 km, tak je zarejestrowano. Zrozumiałe, że wystarczający był jeden kościół. W Szarogrodzie zarejestrowano bardzo duży kościół i we wsi Żdanowo [Murafie], która jest 12 km od Szarogrodu, także kościół. Dlaczego tam dwa kościoły? Niedaleko we wsi Dzierżanówka również zarejestrowano kościół, w Chmielniku zaś jest pusty. Rejestrowano tak jak chcieli tego wierni¹⁴⁴.

Podobny charakter miała jego (pełnomocnika) informacja wyrażona w raporcie do przedstawicieli władz partyjnych, gdzie napisał: „Większość kościołów do 1941 r. była przez wierzących zamknięta, ale w okresie tymczasowej okupacji [...] polscy klerykałowie odnowili działalność wielu kościołów i dlatego ich liczba się zwielokrotniła. Od 1941 r. do 1958 r. na terenie obwodu było zamkniętych 25 kościołów”. Musiał on wówczas również przyznać, że: „Umiejscowienie kościołów, ich liczba nie zaspokajają religijnych potrzeb katolików, wywołują niezadowolenie, a nawet wypadki religijnych demonstracji”¹⁴⁵.

Wszystkie parafie obsługiwane były przez 6 kapłanów: ks. M. Wysokiński duszpasterzował w Winnicy, ks. W. Olszowski pracował w Żmerynce, ks. E. Tyn-dyra w Chmielniku, ks. W. Darzycki w Gorodkówce [Miastkówce], ks. A. Chomicki w Szarogrodzie i ks. M. Wilk w Barze¹⁴⁶. Ten ostatni zresztą w niedługim czasie został pozbawiony prawa do prowadzenia działalności duszpasterskiej „za naruszenie prawa o kultach”¹⁴⁷.

Pod koniec lat pięćdziesiątych, według informacji uzyskanej przez służbę bezpieczeństwa, władzom udało się ustalić, że na Ukrainie funkcjonował zakonspirowany ośrodek decyzyjny Kościoła katolickiego utrzymujący regularną łączność z Watykanem. Według zastępcy naczelnika IV Wydziału KGB przy RM ZSSR – Izmałowa do wspomnianego centrum należało czterech kapłanów katolickich¹⁴⁸.

наукової конференції у Рокка ді папа (18-20) X 1963, red. В. Янев, München-Rom-Paris 1966, s. 44-45.

¹⁴⁴ ДАВО, Р-2700, 19, 60, s. 3; ДАВО, Р-2700, 7с, 478, s. 6.

¹⁴⁵ ДАВО, П-136, 46, 199, s. 118.

¹⁴⁶ ДАВО, П-136, 46, 199, s. 102.

¹⁴⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 60, s. 3; ДАВО, Р-2700, 7с, 478, s. 6.

¹⁴⁸ О. Б а ж а н, Розділяючи на „чистих” і „нечистих”. Заходи владних структур України по обмеженню впливу окремих релігійних конфесій і течій та реакція на них з боку кліру і віруючих в 60-80 роках, „3 архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ” 1/2(1995), s. 218.

Przynależność narodowa wiernych katolików w ocenie pełnomocnika Rds.KR w obwodzie kształtowała się wówczas w zależności od danego kościoła odpowiednio: w Żmerynce¹⁴⁹ 80% stanowili Ukraińcy i 20% Polacy, w Brahiłowie¹⁵⁰ – 90% Ukraińcy i tylko 10% Polacy, natomiast w Barze¹⁵¹ – 60% Ukraińcy i 35% Polacy i 5% inne narodowości.

Na skutek zaostrzenia polityki religijnej przez władze partyjno-państwowe wśród różnie określanej liczby wiernych katolików, czasami 20 tysięcy¹⁵², w tej samej liczbie parafii pracowało już tylko 4 kapłanów¹⁵³. W rejonach zamieszkałych przez ludność wyznania katolickiego – jak informował przełożonych pełnomocnik – „[...] rozpowszechniano plotki, że zabrania się sprawowania liturgii katolickiej, że księży się prześladowuje i że niektóre kościoły zostaną zamknięte”. Opiniom tym sprzyjały działania władz, które w tym czasie „odesłały” do Polski księży: Olszowskiego i Wilka¹⁵⁴, a dwóm wspólnotom parafialnym w Czerniowcach i Tomaszpolu nie zezwalały na prowadzenie legalnej działalności¹⁵⁵. Kapłani zaś poza miejscem stałego zamieszkania działalność duszpasterską w innych wspólnotach mogli prowadzić tylko 2-3 razy do roku¹⁵⁶.

Kolejne lata działalności instytucji partyjno-państwowych w walce z Kościołem i religią przynosiły „zaplanowane rezultaty”. Przede wszystkim efekty tych działań dostrzegalne były w urzędniczych sprawozdaniach. Według raportu pełnomocnika w 1960 r. działalność duszpasterska prowadzona była już tylko wśród 16 tys. wiernych, w 18 parafiach¹⁵⁷. Tak znaczący spadek zainteresowania religią katolicką pełnomocnik Rds.KR w obwodzie – P. Kryżanowskij wyjaśniał świadomym zawyżaniem w przeszłości podczas rejestracji przez komitety

¹⁴⁹ ДАВО, Р-2700, 7с, 404, s. 100.

¹⁵⁰ Tamże, s. 102.

¹⁵¹ Tamże, s. 210.

¹⁵² ДАВО, П-136, 48, 214, s. 139. Dane przekazywane przez organy KGB szacowały liczbę katolików na około 30 tys. wiernych.

¹⁵³ ДАВО, П-136, 48, 214, s. 15-17.

¹⁵⁴ ДАВО, Р-2700, 7с, 478, s. 46.

¹⁵⁵ ДАВО, П-136, 48, 214, s. 136.

¹⁵⁶ ДАВО, П-136, 48, 214, s. 139.

¹⁵⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 62, s. 27-28; ДАВО, Р-2700, 19, 63, s. 4-5; В. В о й н а л о в и ч, Політико-правові засади національно-релігійної політики в Україні кінця 50-Х - першої половини 60-Х років, в: Історія України, s. 215. „Кошціół katolicki na Ukrainie miał swoje zalegalizowane ośrodki w 8 zachodnich obwodach i na Podolu. Według stanu z listopada 1960 r. w obwodzie zakarpackim znajdowało się 48 parafii; lwowskim – 24, winnickim – 18, żytomierskim – 13, chmielnickim – 12, czerniowieckim – 8, tarnopolskim – 6 i rówieńskim – 2. Pojedyncze parafie mieściły się w Kijowie i Odessie. [...] Na początku 1959 r. na Ukrainie funkcjonowało 167 parafii katolickich, zaś w 1964 r. zostało tylko 100”.

parafialne liczby wiernych, co nigdy przedtem nie było zweryfikowane przez jego poprzedników, a także zaprzestaniem praktykowania swojej wiary przez wiele osób, ich wyjazdu z danej miejscowości czy deklarowania swojej przynależności do dwóch parafii jednocześnie¹⁵⁸. Poza tym funkcjonowały jeszcze 2 parafie w Czerniowcach i Tomaszpolu nie mające oficjalnie pozwoleń na prowadzenie działalności duszpasterskiej. W tym czasie pełnomocnik nie dysponował żadnymi materiałami potwierdzającymi lub zaprzeczającymi utrzymywanie jakiegokolwiek związku przez wiernych i duchowieństwo obwodu winnickiego z duchownymi centrami znajdującymi się zarówno na terenie ZSSR, jak i za granicą¹⁵⁹. Według danych znajdujących się w urzędzie pełnomocnika Rds.KR w obwodzie¹⁶⁰, w poszczególnych rejonach zamieszkiwali wierni: rejon barski - 200 (700)¹⁶¹; żmeryński - Żmerynka - 1100 (650), Mołczany - 800 (400); kryżopolski - Gorodkówka [Miastkówka] - 1500 (850); komsomolski - Listopadówka - 487 (450), (230); murowano-kuryłowiecki - Wierzbowiec - 400 (240), Łuczyniec - 300 (180); tulczyński - Kopijówka - 360 (225); tywrowski - Krasne - 400 (85); ułanowski - Skarżyńce¹⁶² - 300; czeczelnicki - Czeczelnik - 1500 (165); szarogrodzki - Żdanowo [Murafa] - 4000 (700), Szarogród - 3800 (2500); chmielnicki - Tereszpol - 500 (102), Chmielnik - 650 (350)¹⁶³.

W związku z decyzjami władz, które skutkowały ograniczeniem liczby wiernych identyfikujących się z Kościołem katolickim, następowały inne, uwidaczniające się w decyzjach administracyjnych: np. zamknięcie czterech świątyń i wywiezienie do Polski dwóch kapłanów: W. Olszowskiego i M. Wilka. Efekty tych działań były wyraźnie zauważalne w urzędniczych sprawozdaniach. Pod koniec 1961 r. funkcjonowało już tylko 14 kościołów (zamknięto kościoły w Winnicy, Snitkowie, Brahiłowie¹⁶⁴ i Skarżyńcach)¹⁶⁵. Zapewne w zależności od rangi mocodawców charakter składanych sprawozdań zawierał różne dane. Według bowiem sprawozdania pełnomocnika z 1 stycznia 1962 r. informacja przedstawiała się następująco: funkcjonujących parafii - 17, kościołów - 14,

¹⁵⁸ ДАВО, P-2700, 7c, 514, s. 3-4.

¹⁵⁹ ДАВО, P-2700, 19, 62, s. 65.

¹⁶⁰ ДАВО, P-2700, 19, 62, s. 27-28. Do poszczególnych kościołów należało: w Barze - 2000 wiernych, Winnicy - 1000, Brahiłowie - 400, Żmerynce - 1100, Mołczanach - 800, Gorodkówce [Miastkówce] - 1500, Listopadówce - 1000, Wierzbowcu - 2000, Łuczyńcu - 1700, Snitkowie - 2000, Kopijówce - 700, Krasnem - 1300, Skarżyńcach - 700, Czeczelniku - 2150, Szarogrodzie - 4000, Tereszpolu - 500, Chmielniku - 1300.

¹⁶¹ Dane przedstawiane w nawiasach zostały naniesione przez pełnomocnika ołówkiem.

¹⁶² Skarżyńce zostały wykreślone ze stanu istniejących parafii.

¹⁶³ ДАВО, P-2700, 19, 63, s. 95.

¹⁶⁴ ДАВО, P-2700, 19, 63, s. 106.

¹⁶⁵ ДАВО, P-2700, 19, 65, s. 18.

wiernych – 5972¹⁶⁶. Według natomiast innego sprawozdania P. Krywczaka liczbę wiernych określono nadal na 23 tysiące osób¹⁶⁷. Do największych parafii należały wówczas: Szarogród – 1200 wiernych, Żmerynka – 650, Miastkówka – 850 i Chmielnik – 650¹⁶⁸. W tym czasie w 4 kościołach posługę duszpasterską pełnił ks. A. Chomicki, a w następnych 10 świątyniach – ks. E. Tyndyra i ks. W. Darzycki¹⁶⁹. Niemniej oceniając sytuację religijną Kościoła katolickiego, pełnomocnik Rds.KR – P. Kryżanowski napisał w sprawozdaniu przewodniczącemu RO – M.. Słobodianiułkowi: „[...] liczba modlących się w kościołach [w 1961 r.] nie zmniejsza się, a w niektórych, jak szarogrodzkim, barskim, żmeryńskim, zwielokrotniła się. Chodzą się tam modlić katolicy z zamkniętych kościołów: Winnicy, Snitkowa, Brahiłowa. W następstwie tego zwiększyła się też liczba katolików modlących się na cmentarzach”¹⁷⁰.

Władze zdołały ustalić, jak oznajmił to uczestnikom spotkania w urzędzie Rds.KR w Moskwie 18 września 1962 r. jej przewodniczący A. Puzin, że „według posiadanych przez nas informacji ogromne pełnomocnictwa w sprawie zarządzania Kościołem katolickim w ZSRR, Watykan przekazał polskiemu kardynałowi Wyszyńskiemu”¹⁷¹. Chociaż rok wcześniej władze nie dysponowały żadnymi dowodami na ten temat¹⁷².

Praktycznie nie nastąpiły też poważniejsze zmiany w stanie posiadania Kościoła katolickiego w następnym roku. Nadal bowiem około 23 tys. wiernych należało do 14 parafii, a do pozostałych 4 parafii, które nie miały oficjalnego pozwolenia do sprawowania kultu religijnego, należało 2500 osób¹⁷³. Z liczby 14 kościołów 5 rozmieszczonych było w miastach i miasteczkach, gdzie liczba wiernych dochodziła do 9650 osób, do pozostałych zaś 9 kościołów rozmieszczonych w wioskach należało 13 890 wiernych¹⁷⁴. Posługę duszpasterską wobec nich sprawowali księża: A. Chomicki, który stałą troską duszpasterską otaczał parafię Szarogród i Żdanowo [Murafa], okresowo – Bar i Łuczyniec; ks. W. Darzycki – stale Gorodkówkę [Miastkówkę], okresowo – Wierzbowiec,

¹⁶⁶ ДАВО, Р-2700, 6, 1903, s. 2; ДАВО, Р-2700, 6, 1905, s. 2, 7.

¹⁶⁷ ДАВО, Р-2700, 19, 67, s. 6.

¹⁶⁸ ДАВО, Р-2700, 19, 65, s. 18.

¹⁶⁹ ДАВО, Р-2700, 19, 65, s. 20.

¹⁷⁰ ДАВО, Р-2700, 7с, 514, s. 77.

¹⁷¹ ДАВО, Р-2700, 19, 68, s. 66.

¹⁷² ДАВО, Р-2700, 19, 62, s. 65.

¹⁷³ ДАВО, Р-2700, 7с, 544, s. 2-3.

¹⁷⁴ ДАВО, Р-2700, 19, 67, s. 37.

Czczelunik, Kopijówkę, Mołczany; ks. E. Tyndyra – stale Chmielnik, okresowo – Żmerynkę, Krasne, Dzierżanówkę i Listopadówkę¹⁷⁵.

„Sukcesem” działań organów partyjno-państwowych w 1962 r. była również przynależność narodowa osób wierzących, które utożsamiały się z Kościołem katolickim. Według ustaleń urzędu pełnomocnika Rds.KR wierni katolicy stanowili wówczas: 97% Ukraińcy i tylko 3% Polacy¹⁷⁶. Te same dane zostały przytoczone również w sprawozdaniu składanym przez ten urząd w 1964 r.¹⁷⁷

W świetle przedstawionych przez przewodniczącego Rds.KR w Moskwie A. Puzina danych w czerwcu 1963 r., „na terenie Ukrainy otwarte były 104 kościoły¹⁷⁸, z których 58 było bez stałego duszpasterza”¹⁷⁹.

Nie nastąpiły też istotne zmiany w sytuacji Kościoła katolickiego na terenie obwodu w 1964 r. Nadal pozostawało otwartych 14 parafii (11 kościołów i 3 kaplice), w których gromadziło się 21 400 osób¹⁸⁰. Napływające wówczas do urzędu pełnomocnika podania o otwarciu kościołów w Czerniowcach, Skarżyncach, Snitkowie, Brahiłowie i Winnicy nie wpłynęły na zmianę stanowiska decydentów partyjno-państwowych. Uzasadnienie tej decyzji przedłożonymi pełnomocnik wyjaśniał następująco:

[...] prośby parafian ze Skarżyniec, Snitkowa, Brahiłowa i Winnicy spotkały się z odmową, ponieważ w ich pobliżu znajdują się kościoły w Żmerynce, Dzierżanówce i Wierzbowcu, w których oni bez najmniejszych przeszkód mogą wykonywać swoje potrzeby religijne. [...] O wiele bardziej złożona jest sprawa katolików z Czerniowiec, którzy od wielu lat piszą odwołania, skargi, prośby do urzędów obwodowych, republikańskich i centralnych, w których domagają się zwrotu kościoła i rejestracji parafii. W niedzielę i święta wielkimi grupami gromadzą się na cmentarzu i „na wolnym powietrzu” celebrują liturgię. Należy przyznać, że przez zamknięcie kościoła i wyrejestrowanie parafii oczekiwanych rezultatów nie osiągnęliśmy. Parafia w rzeczywistości się nie rozpadła, a przeciwnie – działa z jeszcze większym fanatyzmem. Aktualnie sprawą zajmują się władze obwodowe i możliwe, że będą podjęte decyzje w tym kierunku, aby wspólnocie katolickiej we wsi Czerniowce, rejon Mohylew Podolski, udzielić zezwolenia na rejestrację i nabycie budynku dla potrzeb kultu. Możliwy będzie wynajem lub budowa na cmentarzu prymitywnego budynku-kaplicy¹⁸¹.

¹⁷⁵ ДАВО, P-2700, 19, 69, s. 21.

¹⁷⁶ ДАВО, P-2700, 19, 67, s. 21; ДАВО, P-2700, 19, 69, s. 19; ДАВО, P-2700, 7c, 544, s. 16.

¹⁷⁷ ДАВО, P-2700, 7c, 566, s. 26.

¹⁷⁸ ДАВО, P-2700, 19, 68, s. 74. Wszystkich otwartych kościołów na terenie ZSRR było 1064.

¹⁷⁹ ДАВО, P-2700, 19, 68, s. 71. Na Białorusi wówczas były otwarte 134 kościoły, kapłanów nie było tylko w 46 kościołach.

¹⁸⁰ ДАВО, P-2700, 19, 69, s. 5, 18; ДАВО, P-2700, 7c, 566, s. 10, 24.

¹⁸¹ ДАВО, P-2700, 7c, 566, s. 12.

Rok 1965 w polityce państwa wobec Kościoła przyniósł już pewne zmiany. Oficjalnie władze przyznały, że na terenie obwodu było 20 parafii katolickich¹⁸², chociaż 6 parafii było nie zarejestrowanych¹⁸³.

Przedstawione powyżej działania władz partyjno-państwowych wobec Kościoła katolickiego, wskazują - jak twierdzi ukraiński historyk P. Pańczenko - na szczególnie wrogie jego traktowanie w realizacji polityki antyreligijnej¹⁸⁴.

THE SITUATION AND THE STATE OF THE CATHOLIC CHURCH
IN PODOLE (THE WINNICA DISTRICT)
IN THE PERIOD OF 1941-1964

S u m m a r y

The Kamieniec diocese, a part of which was the Winnica district, consisted of 101 parishes, 9 branches, 88 chapels with 302.858 believers. Such was the situation until the October Revolution. In the district alone "there were 55 Roman-Catholic churches with 46 separate chapels and believers numbered 153.516, according to the current administrative division". The Winnica district included 1899 villages, 16 housing estates for workers, and 7 towns, which were inhabited by 2.390.000 people in 1941, and 2.037.000 in 1946.

As regards religious organizations, the process of closing buildings for prayer, churches, and orthodox churches on a mass scale started from 1932 onwards. It was carried out with such a consequence that in 1937 there was no official religious community. Only after the attack of Germany on the USSR on 22nd June 1941 a practical opportunity for the regeneration of religious life appeared; both the faithful and the clergy took advantage of it. We learn from the report prepared by A. Ustenko, a deputy to the chairman of the District Board in Winnica, that "from 1st January 1945 there were 997 religious communities in the Winnica district," and they all represented various religions. The authorities allowed the Catholic Church, to which 100.000 faithful belonged, to perform their religious duties only in 41 churches. These data, however, are incomplete, according to the proxy of the Board for the Religious Cult. The Winnica district, as he said, "[...] is specific in this regard, for there lives a large number of Catholics who are autochthons, and part of them are Ukrainians." In relation to their nationality, the Catholics were divided into Poles (ca. 60 per cent), and Ukrainians (40 per cent). National membership of the faithful was one of the essential criteria for closing the Catholic churches. In 1951 there were 18 open buildings for religious purposes in the district. Pastoral ministry was provided by Rev. M. Wysokiński, and there were 63.111 faithful.

In 1955 the number of open temples in the Winnica district remained the same. The number of permanent pastors changed. In all the parishes 6 priests worked. Outside their permanent residence, they could conduct pastoral work in other communities only two or three times a year.

¹⁸² ДАВО, Р-2700, 6, 2109, s. 1.

¹⁸³ ДАВО, Р-2700, 7с, 566, s. 10-11.

¹⁸⁴ П а н ч е н к о, Релігія в українському суспільстві, s. 214-215.

The party and state institutions "succeeded" in 1962 by introducing nationality for the faithful, those who identified themselves with the Catholic Church. According to the office of the proxy the Board for the Religious Cult), the Catholics constituted 97 per cent - Ukrainians, and only 3 per cent - Poles. The year 1965 brought about some changes in the state policy towards the Church. Officially, the authorities confirmed that there were 20 Catholic parishes in the district, although 6 parishes were not registered.

Translated by Jan Kłos